

"אפוקליפסה עכשיו?!" על גלובליזציה, חוסר נחת וצרות אחרות*

ניצה ברקוביץ**

אחד מן הוויכוחים הרבים הניטשים כיום בין הגלובליסטים למיניהם מתמקד בשאלה אם השינויים של העשור האחרון אכן הצעידו את החברה האנושית לעידן חדש או שמא מדובר למעשה ב"אותה גברת בשינוי אדרת"¹. הראשונים מדברים על גלגול חדש, ואולי אף האחרון, באבולוציה האנושית, ואילו האחרונים מתייחסים בביטול להודעות הדרמתיות של "שרי ההיסטוריה" (מטעם עצמם) המכריזים על קיצה. אלה ואלה מביאים הוכחות מספריות ונתונים מנתונים שונים, ומצביעים על תופעות אלה ואחרות על-מנת להוכיח את עמדתם בצורה ניצחת.²

אך בקרב אנשי "העידן החדש" מתקיים ויכוח נוסף, סוער בהרבה, והוא זה שיוצא מגבולות האקדמיה אל שדה הפעולה הפוליטי והחברתי. זהו הוויכוח בין המברכים לבין המקללים. הראשונים, שנגדם יהודה שנהב יוצא חוצץ במאמרו בחוברת זו, רואים בגלובליזציה תהליך שמביא ברכה ושפע למין האנושי. לדוגמה, פרידמן (2000) מצביע על תהליכים של דמוקרטיזציה של הטכנולוגיה והמידע, המביאים גם לידי דמוקרטיזציה של קבלת ההחלטות ושל ביזור הסמכויות, ומרחיבים את אפשרויות ההשתתפות בעסקות פיננסיות לכל מי שיש לו נגישות לטכנולוגיות התקשורת החדשות. הגלובליזציה, לדידו, גם תשכיח שלום עלי אדמות, משום שהאינטגרציה הכלכלית מעלה את מחיר המלחמה גם למנצחים וגם למנוצחים באופן חסר תקדים בהיסטוריה. בכלל, הגלובליזציה "מבטאה את השאיפות העמוקות ביותר של בני האדם. זו התשוקה הבסיסית לחיים טובים יותר ורבי אפשרויות יותר..." (שם, ע' 269). האחרונים, ששנהב מייצג נאמנה את עמדתם, רואים בה אך חורבן והרס של כל מה שהיה טוב אי-פעם. כתוצאה מהניצחון האולטימטיבי של ההון הגלובלי, נהרסים המרקם החברתי והסולידריות החברתית, הפוליטיקה במובנה הקלסי נשחקת עד לבלי הכר, קהילות מתפוררות, מיליוני אנשים מאבדים את מקור לחמם, והאחרים זוכים בפירוורים בלבד בעוד שמת-מעט צוברים הון עתק. אכן, מדובר בפערי השקפות בלתי-ניתנים לגישור לגבי שאלות-יסוד, כגון: מהי החברה הטובה? מה צריך להיות משקלו של ערך דוגמת שוויון לעומת חירות, ומה טיבה

* מאמר זה הינו חלק ממחקר גדול יותר על הגלובליזציה והשלכותיה, שממומן על-ידי משרד המדע.

** המחלקה למדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שב.ע.

- 1 קיימות כיום סקירות רבות הממפות את הדיון בגלובליזציה ומאתרות את קווי המחלוקת העיקריים. ראו, למשל: Bartleson, 2000; Hay & Marsh, 2000b; Held et al., 1999; Sklair, 1999.
- 2 בין הנציגים המובהקים של אלה המכונים "היפרגלובליסטים" ניתן למנות את אלברו ואומה (Albrow, 1996; Ohmae, 1995), וכמובן את פרידמן (2000) ופוקוימה (1993). לעומתם, הרסט, תומפסון סקוט ווייס (Hirst & Thompson, 1999; Scott, 1997; Weiss, 1998) נמנים עם המייצגים נאמנה את הקו הספקני.

של חירות בעולם לא־שוויוני? מהם ההסדרים הפוליטיים שיבטיחו את מירב הרווחה לרוב בני־האדם? כיצד ניתן לחשוב על השוק במונחים מוסריים? ומה צריך להיות מקומו של השוק בכל אחת מדילמות אלה?

אך מבט נוסף מגלה שלהט הוויכוח מסתיר מן העיץ הנחות אחדות שמשותפות לשני הצדדים. לצורך הדיון בהנחות אלה, אשתמש בספרו של תומס פרידמן (2000), ששנהב עצמו בחר בו כבר־פלוגתא שלו, ובמאמרו של שנהב המתפרסם כאן. יחד עם זה, עליי לציין שהדמיון בין השניים אינו יכול לטשטש את ההבדל הבסיסי בין שתי העמדות. ההבדל אינו מתמצה רק בכך שהראשון מחייב והשני שולל. ההבדל הוא בעמדה שכל אחד מחזיק ביחס לתפיסת־העולם הניאו־ליברלית, שנהפכה לתפיסה השלטת גם במחוזותינו. הראשון מוסיף עוד נדבך לחיזוקה, והשני מנסה לערער את יסודותיה.

גם שנהב וגם פרידמן רואים בגלובליזציה תהליך שמשנה סדר־עולם, כזה שאינו משאיר אבן על כנה. שנהב אף נצרך למטפורות של איתני־הטבע על־מנת להבהיר את העוצמה שהוא מייחס לתהליך: ההון הגלובלי "נע כמו דיונה של חול עם הרוח". אכן, אי־אפשר לשלוט במהלכה של הדיונה, ואי־אפשר לעוצרה בדרכה להרוס כל חלקה טובה. המעניין הוא שאצל המחייבים, הגלובליזציה, כהמשך או כגלגול חדש של המודרניות ושל פרויקט הקדמה, אמורה להמשיך בביות הטבע, כשזה האחרון עומד ביחסים של ניגוד לתרבות האנושית, ואילו אצל שנהב הגלובליזציה עצמה מדומה לאיתני־הטבע ונתפסת כאויב התרבות. מכאן, שעמדתם של השניים דומה גם בתפיסתם את היחסים שבין טבע לתרבות כיחסים קוטביים המבוססים על קונפליקט שאין לו סוף.

גם זה וגם זה מעמידים במרכז הדיון את המימד הכלכלי של הגלובליזציה, ורואים בו את המנוע המרכזי של התהליך, אם לא הבלבדי, כשכל הממדים האחרים, אם הם זוכים בהתייחסות, מקבלים מעמד של נספחים בלבד. פרידמן מציג אומנם תזה המבוססת במידה רבה על דטרמיניזם טכנולוגי (השינויים בטכנולוגיית התקשורת), ואילו אצל שנהב השחקן העיקרי הוא ההון הגלובלי; אך מעבר להבדל זה, אצל השניים התמורות הנגזרות מהגלובליזציה של הכלכלה הן אלה שמאפשרות את "החיים הטובים יותר", בגרסה האחת, או שעומדות מאחורי "מעשי הרוע הגדולים של המאה העשרים" (שנהב, ע' 458), ובוודאי של אלה שעוד ייעשו במאה העשרים ואחת, בגרסה האחרת.

אכן, כאשר התהליך נתפס ככל־יכול ומוצג בצורה כה כוללנית, אין אפשרות לאתר זירות או סוכנים של התנגדות ממשית. אצל פרידמן גם אין צורך, ובעצם המצב העדיף לכולם הוא העדר התנגדות. המתנגדים היחידים הם משלושה סוגים: אלה הפועלים רק מתוך אינטרסים אישיים או קבוצתיים משום שהגלובליזציה מנעה מהם את טובות־ההנאה ומקורות הכוח והעושר שמצאו בחסות המדינה המונופוליסטית; פוליטיקאים פופוליסטיים ודמוגוגיים כזן מרי לה־פן בצרפת או פט ביוקן בארצות־הברית; והאחרונים, החביבים עוד פחות, הם כל אלה שאינם מסוגלים להשתתף במירוץ אך גם לא לנסח שום אידיאולוגיית־נגד. אלה "לא יפתחו מכת נגד אלא יתמכרו לפשיעה, יכרתו את שארית יערות הגשם... יצטרפו לחסרי הבית שפשוט גונבים את כל מה שדרוש להם. אין להם דגלים ולא מניפסט. רק צרכים ושאיופות ללא מענה" (פרידמן, 2000, 259).

ואילו שנהב מחפש התנגדות אך אינו מוצא. אכן, בהתאם לגרסתו, בהעדר כל סולידריות חברתית, ובשל חמקמקותו של ההון שצבר מעמד של כלי־יכול המהפך סדר־עולם, אי־אפשר גם לראות מהיכן תבוא הישועה. אותם כיסי־התנגדות מעטים שאכן

נוצרו, כגון ארגונים לזכויות אדם או גופים על-לאומיים של תקשורת עצמאית, הרי לא באו אלא על-מנת לתת תרופה לחוליים שהגלובליזציה עצמה ייצרה, כפי ששנהב עצמו מצייין. יותר מכך, אל לנו לחשוב שהם יכולים להוות פוטנציאל להתנגדות אמיתית; להיפך, הם "מחזקים את הצד הפתייני של הגלובליזציה" (שנהב, ע' 458). כך, אם שנהב מדבר על הפן הדיאלקטי של הגלובליזציה, פן זה מתמצה בקיומם זה בצד זה של הצד הדכאני ושל הצד הפתייני של הגלובליזציה. אלא שמהצגה כזו של הדברים הרי ברור שהצד השני אינו אלא מסך-העשן שהראשון מפזר, בתוספת צבע וטעם (בצורת קוקה-קולה, המבורגר ובידור שטחי והומוגני). מכאן עולה השאלה אם שנהב אכן מדבר על צדדים המצויים ביחסים דיאלקטיים או שמא על צדדים המצויים ביחסים משלימים או אפילו הכרחיים זה עם זה. יחד עם זה ברור שטענתי כי שנהב אינו רואה אפשרות להתנגדות הינה פרדוקסלית משום שהמסה שלו עצמו הינה כתב-אישום חריף השואף לחולל תיקון. מכאן, שהטקסט – הן בצורתו הכתובה והן בצורתו המדוברת (במקור הייתה זו הרצאה פומבית) – מהווה כשלעצמו פרקטיקה של התנגדות.

ההנחות המשותפות למחייבי הגלובליזציה ולשולליה, כפי שהצבעתי עליהן כאן, הן אלה שאני מוצאת כבעייתיות. לטענתי הן בעייתיות הן מבחינה תיאורטית והן מבחינה פוליטית. ראשית, הגלובליזציה הינה תהליך רב-ממדי המתרחש בזירות שונות ובאופנים שונים. גלובליזציה אינה תהליך אחד ואחיד, אלא ריבוי תהליכים – חברתיים, פוליטיים, כלכליים, תרבותיים ואידיאולוגיים – המתרחשים זה בצד זה ומצויים ביחסי-גומלין בינם לבין עצמם. תהליכים אלה אינם מתרחשים בצורה אחידה, אלא במידות שונות ובקצב שונה במרחב ובזמן. לכן גם כל ניתוח הנותן עדיפות לתהליך או להיבט אחד על האחרים (בין שזה ההיבט התרבותי, החברתי, הפוליטי או הכלכלי) מסווה את מורכבותן של התמורות ומתעלם ממנה (ראו גם: Hay & Marsh, 2000a; Mittelman, 2000). למשל, אם מתייחסים למכלול ההיבטים אזי ניתן לבחון בצורה שונה את שאלת הפריריזציה של הגלובליזציה. במקום להמשיך להתדיין בשאלה מתי היא התחילה ואילו שלבים ניתן לזהות בתהליך, ייתכן שנוכל לתת תשובות שונות אם נבחן את הגלובליזציה של ההון לעומת זו של ההגירה או של תנועות חברתיות. נוסף על כך, הממדים השונים של הגלובליזציה פועלים באופן שונה על קבוצות חברתיות שונות. כך, המשימה העומדת בפנינו היא לנסות לפתח כלים אנליטיים שיעזרו לנו להבין את הכללים המנחים את פעולתה של דינמיקה מורכבת זו, על שלל השלכותיה, על-מנת שנוכל להתמודד איתן בצורה הראויה.

הצעות לסדר-יום מחקרי: סתירות, פרדוקסים ואי-התאמות

המשימה אינה פשוטה. על סדר-היום המחקרי יש להעמיד לפחות שלוש סוגיות, הקשורות אנליטית זו לזו. הראשונה היא היחסים ואופני ההשפעה ההדדיים המתקיימים בין הממדים השונים. למשל, שנהב עומד על ההפרדה המתקיימת בין ההון לפוליטיקה. יש לטוות בחזרה את הקשרים ולהראות כיצד הפוליטי הוא זה שמאפשר ומתווה את הנתיבים של זרימות ההון, וכיצד התחרות על ההון או על ההטבות הכלכליות המתלוות להצטרפות לאחד מהגושים האזוריים משפיעה על המבנה הפוליטי. הסוגיה השנייה היא הסתירות

הפנימיות ואי-העקביות הנוצרות בגלל הדינמיקות השונות של הממדים השונים ובשל העובדה שהם מתרחשים בקצב שונה ובמידות שונות. הסוגיה השלישית מחברת בין השתיים הראשונות ומקשרת אותן למיקום החברתי הבידולי של קבוצות חברתיות – כיצד ובאילו אופנים משפיעים התהליכים השונים של הגלובליזציה על קבוצות חברתיות שונות באזורים שונים בעולם.³

מתוך מורכבות זו יש לאתר את אפשרויות ההתנגדות ולזהות את האתרים שבהם קיים פוטנציאל לתמורה. מכיוון שהגלובליזציה מתרחשת בכמה רמות, גם פעולת ההתנגדות צריכה להיעשות בכמה רמות: ברמת המדינה, ברמת השוק וברמה הגלובלית. כמו־כן, פעולת ההתנגדות יכולה להיעשות הן במסגרת הגלובליזציה והן מחוץ לה, כלומר, היא יכולה לשאול את הכלים שהגלובליזציה עצמה מספקת ואשר ניתן להשתמש בהם למאבק ולהעצמה, והיא יכולה לשבור את הכלים ולנסח כללי משחק חלופיים המציעים חוץ של עולם ללא גלובליזציה. לכן אני מציעה לאמץ את דבריו של רונלד רוברטסון:

Thus, the necessity is to display as fully as possible the extent of the complexity before we begin to engage in practices of simplification... we should begin with the task of complexification before we engage in the task of simplification. (Robertson & Khondker, 1998, 27)

כיצד ניתן לעשות את הדבר? בדברים הבאים אדון בקווים כלליים, בעזרת שתי דוגמות, כיצד ניתן להתחיל לחשוב בעזרת סוגיות אלה. ראשית אראה שכאשר מתייחסים למכלול של תהליכי הגלובליזציה, מצטיירת תמונה מורכבת של השינויים שקבוצות נשים עוברות באזורים שונים בעולם. הבנת הסתירות הפנימיות הכרוכה בשינויים אלה הינה חיונית לשם חשיבה על פעולה פוליטית ומאבק. הנושא השני הוא תהליך הדמוקרטיזציה שהחל באמצע שנות השבעים ונמשך עד שנות התשעים. גם תהליך זה הינו תוצאה של יחסים מורכבים בין ההיבטים השונים של הגלובליזציה, וגם הוא נעדר עקביות ורווי פרדוקסים. נושא זה חשוב לענייננו משום שבחלק האחרון של המאמר אטען שאין די בדיבור על דמוקרטיזציה ברמת המדינה, אלא יש לעסוק בה גם ברמה הגלובלית.

גלובליזציה ונשים

התהליכים שיש לבחון אותם בהקשר זה הם: הגלובליזציה של הייצור והמעבר של מדינות רבות בעולם השלישי לתעשייה המיועדת לייצוא; הגלובליזציה של תנועות נשים וארגוני נשים; עליית הנושא של זכויות האדם וזכויות הנשים לסדר־היום של ארגונים בינלאומיים; וכן תמורות הכרוכות במדיניות "השינוי המבני" (structural adjustment) – צמצום משקלו של המגזר הציבורי, צמצום מדינת־הרווחה ו"הגמשת" שוק העבודה. התהליכים אלה מתרחשים בעוצמות שונות בכל האזורים בעולם: במדינות אמריקה הלטינית ובאסיה הן נכפות על־ידי הבנק העולמי וקרן המטבע כתנאי להלוואות ולעזרה

3 מובן שיש נושאים חשובים נוספים, אך אני מציגה כאן את אלה שלדעתי לא זכו בתשומת־הלב המחקרית הראויה.

פיננסית; במדינות אירופה וצפון אמריקה הן הביטוי של המדיניות והאידיאולוגיה הניאו-ליברליות. כאשר מביאים בחשבון את כלל התהליכים, עולה תמונה מורכבת של השפעות סותרות על קבוצות נשים שונות. סתירות אלה, מצד אחד, מקשות ניסוח של סדר-יום פמיניסטי משותף, ומצד אחר, פותחות אפשרות לדמוקרטיזציה של תהליך הבנייה של סדר-היום וליצירת סולידריות המתמודדת תמידית עם נושאים כגון מדרג, הדרה ודיכוי. מכיוון שהמגורים, הענפים והתפקידים שבהם הועסקו רוב הנשים הם הנפגעים העיקריים מתהליכי הגלובליזציה, שיעור הנשים המובטלות בארצות העולם הראשון ובחברות שעברו מכלכלה ריכוזית לכלכלת שוק עולה בצורה משמעותית. נידותו של ההון, המאפשרת לו לעבור למקומות שבהם העבודה זולה, הוליכה להעברת מקומות עבודה של ה"lower end" בפס-הייצור בענפי האלקטרוניקה והטקסטיל לארצות הפריפריה. התוצאה היא עלייה בשיעור המובטלות ממעמד העובדים בארצות-הליבה ויצירת עבודה זולה במיוחד ולא-מוגנת לנשים בעולם השלישי. המדינה ומנגנוני הרווחה הינם המעסיק הגדול ביותר של נשים בחלק גדול מארצות המערב, והם שסיפקו את המאגר הגדול ביותר של מה שמכונה "הג'ובים הטובים". הקיצוצים בשירותי הרווחה ובמנגנוני המדינה הביאו לידי צמצום ניכר בהם והעלו את שיעור המובטלות בקרב הנשים מהמעמד הבינוני. לעומת זה עלה מאגר "הג'ובים הרעים", שנופל גם-כן בחלקן של הנשים. תעסוקות אלה מצויות במגזר השירותים, בענף המזון, במכירות ובשיווק מרחוק, והן מתאפיינות לא רק בשכר נמוך ובאי-יציבות תעסוקתית, אלא גם בפיקוח הדוק וחודרני, סטנדרטיזציה והעדר כל אוטונומיה. מדינות העולם הראשון אינן יכולות לרוב, מסיבות שונות, להזויל את העבודה בצורה משמעותית, אך הן יכולות עדיין להפוך אותה ל"גמישה" יותר מבחינת המעסיקים על-מנת להגביר את האטרקטיביות שלהן לגבי ההון. כך אנו חוזים בעלייה בשיעורי התת-תעסוקה (underemployment) עקב צמיחת הסדרי תעסוקה חדשים "בתר-פורדיסטיים", כגון העסקה דרך חברות כוח-אדם, עבודה זמנית, עבודה חלקית, עבודה דרך קבלן, עבודה מהבית וכדומה, ושיעור הנשים המועסקות באופנים אלה עולה בהתמדה.⁴ בה-בעת, עם המשברים הכלכליים התכופים, מתרחבת גם הכלכלה הלא-פורמלית, שהתאפיינה תמיד בשיעור גבוה של נשים (סבירסקי ואחרים, 2001; בנימין, בדפוס; Sparr, 1994; Moghadam, 1999).

4 למעשה, יש להזכיר עובדה חשובה שנשכחה ממבקרי הגלובליזציה: ההסדר הפורדיסטי לא היה מעולם אוניוורסלי. גם בתקופת "תור הזהב" הפורדיסטי, היה שוק העבודה מפולח, מפוצל ומסוּסע, כפי שתיארו זאת ריצ'רד אדוארדס ועמיתיו כבר בשנות השבעים (Edwards, Reich & Gordon, 1975). מי שנהגו מההסדרים הפורדיסטיים וזכו בביטחון תעסוקתי עם עלייה מתמדת ברמת ההכנסה היו "אצולת העובדים" – בעיקר גברים לבנים לא-מהגרים. לצידם התקיימו מגורים שלמים של עובדים לא-מאורגנים – מיעוטים, מהגרים ונשים מכל הקבוצות – שלא זכו בהגנות שמהן נהנו העובדים המאורגנים שהועסקו במגזר-הליבה. התהליך המכונה "פמיניזציה של שוק העבודה" פירושו בעצם שיותר ויותר עבודות מקבלות את המאפיינים של המגזר הפריפריאלי בכלל ושל עבודת נשים בפרט: "more and more workers are being treated as women have been treated: historically" (Brush, 1999, 165).

במקביל לשינויים בדפוסי התעסוקה של נשים, התפתחו גם תהליכים הכרוכים בגלובליזציה של תנועת הנשים, והנושא של זכויות הנשים עלה לסדר-היום של ארגונים בינלאומיים רבים. כתוצאה של פעילות שדולה מסיבית של ארגוני נשים בינלאומיים מול ארגון האומות המאוחדות וארגון העבודה הבינלאומי, התקבלו החל בשנות השישים כמה אמנות בינלאומיות הנוגעות בשוויון נשים בכלל ובעבודה בפרט. קצב החתימה על אמנות אלה ואשרורן היה גבוה במיוחד, והתוצאה הייתה שמדינות רבות העבירו לראשונה חקיקה הנוגעת בשוויון נשים בתעסוקה, ומדינות אחרות העמיקו את החקיקה הקיימת בנושא זה. במקביל הוקמו כמעט בכל המדינות יחידות מנהלתיות במשרדי הממשלה ובמנגנון הציבורי ופונקציות ביורוקרטיות רבות שמטרתן קידום מעמד הנשים (Berkovitch, 1999). דא עקא, שפרקטיקות התעסוקה החדשות הנהוגות עתה בחלקים גדולים בשוק העבודה שונות בצורה משמעותית מאלה שהיו נהוגות באותה תקופה שבה ניסחה תנועת הנשים וקידמה את האסטרטגיות השונות לפעולה בשוק העבודה ואשר עליהן התבססה חקיקת העבודה. אסטרטגיות אלה התמקדו בהעדפה מתקנת, בנגישות למקצועות לא-מסורתיים, ובשוויון בשכר, בתנאים ובקידום. תוכניות אלה נועדו לטפל באפליות בשוק המושתת על חוץ עבודה אחידים, שבו העבודה נעשית במקום העבודה ובשעות סטנדרטיות, ולא בשוק עבודה בתר-פורדיסטי שבו ההבחנות בין עובדים נובעות מטבעו של חוזה העבודה, ובוודאי לא בשוק עבודה לא-פורמלי (Jenson, 1996). כך נוצרה מערכת מפוארת למאבק למען שוויון בשוק העבודה שהייתה עשויה להיות יעילה, אלא שזירת המאבק הרלוונטית לה – שוק העבודה הציבורי, הפורמלי, הפורדיסטי – הולכת ומצטמצמת.

הקיצוצים בשירותים של מדינת-הרווחה מביאים לידי הסחרה (commodification) של השירותים. בעלי האמצעים יכולים לקנות אותם בשוק, ואילו לגבי האחרים, השירותים מועברים לתחום הפרטי, לאחריותה של המשפחה, ולמעשה לטיפולן של הנשים: הבנות (המטפלות בהורים הקשישים), הכלות (המטפלות בהורי הבעל), האימהות והאחיות הבכורות. אך גם כאשר השירותים נרכשים בשוק, הם מסופקים על-ידי נשים. לעיתים מדובר בנשים בנות אותה מדינה, אך כיום מדובר יותר ויותר בנשים מהגרות ממדינות העולם השלישי. הביקוש לעבודה טיפולית במשפחה בעולם הראשון נוצר בגלל העובדה שבמקביל לקיצוצים בשירותי הרווחה מתרחש תהליך מתגבר של יציאת נשים מהמעמד הבינוני לעבודה בשכר מחוץ לביתן. כך, ה"מטפלות", שבאופן "טבעי" היו אמורות ליטול על עצמן את המטלות שהמדינה שחררה את עצמה מהן, אינן פנויות לעבודה זו. הפתרון שנמצא הוא ייבוא של נשים אחרות. ייבוא זה מתרחש במסגרת הגירת-העבודה הגלובלית – אותם גלים של הגירת-עבודה מהעולם השלישי וממה שהיה העולם השני אל העולם הראשון, בין אם בעידודה ובאישורה של המדינה הקולטת (בישראל היווה חוק הסייעוד דחף מרכזי בתהליך) ובין אם לאו. כך נוצרה התופעה שארלי הוכציילד מכנה "גלובליזציה של אהבה":

[זוהי] גלובליזציה של טיפול המורכבת משרשרת בעלת חוליות אחדות, שבה האהבה והטיפול נהפכים לעבודה סחירה שהערך העודף שלה מנוצל כמה פעמים. שרשרת טיפוסית נראית כך: בחוליה הראשונה אחות בוגרת במשפחה ענייה בעולם השלישי מטפלת באחיה הקטנים. בחוליה השנייה אם המשפחה עובדת כאומנת ומטפלת בילדים של אישה אחרת שהיגרה

למדינת העולם הראשון – וזו החוליה השלישית – כדי לטפל שם בילדים של אישה לבנה עשירה (Hochschild, 2001).⁵

מכאן גם ברור כיצד מכלול התהליכים הללו מבנה בתוכו ניגודי אינטרסים בין הנשים השונות. ככל שיש יותר מטפלות זמינות וליותר שעות, וככל שעלות העבודה שלהן נמוכה יותר, כן נשים רבות יותר מהעולם הראשון יכולות לצאת לעבודה כדי שמשפחתן תוכל להגיע לרמת חיים גבוהה יותר, וכדי שהן עצמן יוכלו לפתח קריירה הדורשת שעות עבודה רבות ואולי אף להתמסר לעבודה ציבורית ו/או פוליטית; בקיצור – כדי שהן יוכלו לממש את הציווי הפמיניסטי (הליברלי) של השתלבות והגעה לעמדות בכירות בתחום הציבורי. ניגוד אינטרסים זה התקיים תמיד בין נשים מהמעמד הבינוני והגבוה לבין עוזרות-הבית והמטפלות שלהן, אך בעוד שבעבר היה לו צביון מעמדי ואתני, עתה הוא מקבל גם מימד גלובלי.

מה ההשלכות של הגלובליזציה של הייצור על נשים בעולם השלישי? גם פה אנו עדים לפני יאנוס של הגלובליזציה. העברת אתרי ייצור רבים לארצות שונות בעולם השלישי הובילה למעבר של נשים מהמגזר הלא-פורמלי ומעבודות חקלאיות לתעסוקה בשכר במגזר הפורמלי. מפעלים אלה התבססו במידה רבה על תעסוקת נשים, המתאפיינת בשיטות פיקוח עריצות, שכר נמוך ביותר, סיכונים בריאותיים והעדר אפשרויות קידום וביטחון תעסוקתי.⁶ אלה הנשים ששנהב מציין במאמרו כי הן "עובדות שמונה-עשרה שעות ביום במתפרות באירביד". אכן, חלק גדול מהספרות העוסקת באופן שילובן של הנשים מהעולם השלישי בכלכלה הקפיטליסטית הגלובלית מתמקד בעובדה שעם פתיחת אפשרויות התעסוקה בשכר, משוכפלת גם שיטת הניצול הקפיטליסטית, הנעזרת ונשענת על שיטות שליטה פטריאכליות.

אך האומנם בזה מסתכם הסיפור? בשנים האחרונות החלו חוקרות לצאת בביקורת על סוג המחקרים המקרו-מבניים שעשו שימוש בקטגוריה ההומוגנית "נשים בעולם השלישי", ללא כל התייחסות להבדלים המשמעותיים ביניהן ותוך הפיכתן לקורבן סביל וחסר אונים ולכלי משחק בידי כוחות הקפיטליזם והפטריארכיה. גישה זו מתעלמת מהאופן שבו עיצב נסיון-החיים של הנשים את זהויותיהן המגדריות, ומהאופן שבו היו נשים סוכנות פעילות בקשרי-הגומלין שבין הַצבר ההון לבין צורות מסורתיות של זהויות מגדריות, וכיצד אלה פותחות פתח למשא-ומתן ולכינון הנשים העובדות עצמן.⁷

5 יש לציין שבארץ מדובר בעבודת טיפול בקשישים, בנכים ובחולים יותר מאשר בטיפול בילדים, אם כי גם שיעורם של אלה אינו מבוטל. ראו גם מאמרה של אורנה קוין, "גלובליזציה של אהבה", הארץ, 6.3.2000.

6 סקירה תמציתית של דפוסי התעסוקה במדינות שכלכלתן מבוססת על תעשייה לייצוא (שאליהן החברות הרב-לאומיות מעבירות את אתרי הייצור שלהן) ושל השינויים שחלו בעשורים האחרונים, ראו אצל: Elson & Pearson, 1981; Pearson, 1998.

7 את הביטוי הטוב ביותר לזוויכוח ניתן למצוא בדיון המתנהל בין לינדה לים לרות פירסון. ריאן אלטון ורות פירסון פרסמו בשנת 1981 את המאמר שנתן את הטון בקרב המבקרות הפמיניסטיות (Elson & Pearson, 1981). לינדה לים פרסמה ביקורת חריפה (Lim, 1990), ושמונה שנים

דיאנה וולף ופטרישיה פרננדז-קלי (Fernandez-Kelly & Wolf, 2001) ניהלו דו-שיח בנושא זה מעל דפי כתב-העת *Signs*, תוך התמקדות בשאלה אם הגלובליזציה, המשלבת מסות של נשים מהעולם השלישי לשוק העבודה בשכר, גם מספקת לנשים כלים חדשים למאבק בפטריארכיה.⁸ וולף, במחקרה על נשים באינדונזיה, למשל, מוצאת שנשים העדיפו את העבודה במתפרות על העבודה בשדות האורז, בעיקר משום שההכנסה הצנועה אפשרה להן מידת-מה של עצמאות ממשפחותיהן. במקרים מסוימים מופעל אומנם לחץ על הנערות הצעירות על-ידי בני משפחתם לעבוד בשכר במפעלים על-מנת לתמוך במשפחה, לממן את הלימודים של אחיהם ולעזור להם להקים משפחה, אך במקומות אחרים הנשים הצעירות בוחרות באפשרות זו למרות התנגדות ההורים, הרואים בכך דרך לעצמאות (לא-רצויה) של בנותיהם (Wolf, 1992).

אכן, במסגרת הדיון בסוגיה אם לעבודה בשכר בשוק קפיטליסטי יש פוטנציאל משחרר או שמא זו דרך נוספת של דיכוי וניצול, רוב הוויכוחים נסבים במידה רבה סביב השאלה אם ובאיזו מידה יש לנשים שליטה בהכנסתן מהעבודה, ואם שליטה זו מגבירה את כוח המיקוח שלהן בתוך המשפחה ומחוץ לה. יחד עם זה, טוענת פירסון, לעבודה בשכר יש השלכות נוספות. בעשרים השנים האחרונות אנו עדים לצמיחת אסטרטגיות חדשניות של התארגנויות של נשים עובדות לשם הגנה על האינטרסים שלהן, הן כנשים והן כעובדות, סביב נושאים כגון: שכר, תנאי עבודה, בריאות ובטיחות בעבודה, הטרדה מינית ואלימות בבית ובמקום העבודה, זכויות פריון, השתתפות אורחית ופוליטית, נושאי צרכנות, השכלה והכשרה במקום העבודה. נוסף על כך, תעסוקה במפעלים, כמו גם השתתפות בפרויקטים מייצרי הכנסה ובפעילות קולקטיבית, מספקות לנשים את הבסיס לפעולה קולקטיבית ואת הניסיון הדרוש לשם עיצוב מחדש של נסיון-החיים ותנאי המחיה שלהן. אי-אפשר לשפוט את המאבק ברמת המפעל רק במונחים של הישגים בנושאים של שכר ותנאי עבודה. יש לשפוט אותו כדרך לפיתוח היכולות של המעורבים בו, במיוחד היכולת להתארגנות עצמית (Pearson, 1998).

לסיכום, מצד אחד, הגלובליזציה מביאה לידי הגדלת הפערים בין קבוצות נשים שונות. לפערים שהיו קודם בין נשים ממעמדות ומקבוצות אתניות שונות נוסף עתה המימד הבינלאומי. הפערים בין נשים מהעולם הראשון לנשים מהעולם השלישי מתרחבים, ובמקרים מסוימים השיפור במעמדן של אלה הראשונות כרוך בקשר הדוק להרעת מצבן של האחרונות. מצד אחר, בעקבות התהליכים שתוארו כאן, עולה יכולת ההתארגנות והמאבק של נשים בעולם השלישי, הן ברמה המקומית והן ברמה הגלובלית. תהליך זה מתרחש במקביל לתנופה הכללית של הגלובליזציה של תנועות נשים. נוצרים יותר ויותר פורומים שבהם מתקיימים מפגשים בין נשים מכל קצוות העולם. כך, דווקא כאשר נוצרת תשתית ארגונית ליצירת מאבק משותף, ניגוד האינטרסים מתעצם גם הוא ונוצר הכרח לחפש דרכים חדשות, דמוקרטיות יותר מבעבר, לשם יצירת בסיס לסולידריות. אחזור לנקודה זו בסוף המאמר.

מאוחר יותר פרסמה פירסון מאמר תגובה שבו הסבירה את עמדתה המקורית וגם "הכתה על חטא" (Pearson, 1998).

8 באותו גיליון - *Signs*, 26(4), 2001 - התפרסמה סדרה של מסות קצרות הבוחנות את הגלובליזציה מנקודת-מבט מגדרית ופמיניסטית.

תהליכי הדמוקרטיזציה

למן 25 באפריל 1974, היום שבו הפילה קבוצה קטנה של קציני צבא את המשטר ששלט בפורטוגל במשך יותר מארבעים שנה, נפטרו כחמישים מדינות מצורה זו או אחרת של אוטוקרטיה. תהליך הדמוקרטיזציה התרחש בדרום אירופה, התפשט לדרום אמריקה במהלך שנות השבעים המאוחרות ושנות השמונים המוקדמות, השפיע על מדינות אחדות באסיה, ואז קיבל תנופה במזרח אירופה, במרכז אירופה ובברית המועצות בסוף שנות התשעים (Schmitter, 1995). התהליך לא פסח גם על מרכז אפריקה ודרומה. למן 1989 יותר ממחצית מבין ארבעים ושבע המדינות של האיזור אימצו רפורמות שהובילו למערכת פוליטית תחרותית ופלורליסטית יותר. עד שנת 1995 הנהיגו כמעט כל המדינות באפריקה מידה מסוימת של ליברליזציה פוליטית ובחירות תחרותיות, ובשליש מהן (ארבע-עשרה מדינות) נבחרו ממשלות חדשות לחלוטין. זאת, בהשוואה לשלושה עשורים של שלטון בתר-קולוניאלי, לפני 1989, שבמהלכם רק במדינה אחת (מאוריציוס) התחלפה ממשלה כתוצאה מבחירות ללא שפיכות דמים (Joseph, 1999). התוצאה הכוללת היא שבמצע שנות התשעים של המאה העשרים היו כ-70% מהמדינות בעולם דמוקרטיות או בתהליך של דמוקרטיזציה.⁹

גם אם נביא בחשבון את ההבדלים הגדולים בין הצורות הדמוקרטיות שנוצרו ואת הנסיגות וגלי-הנגד, ניתן עדיין לומר שהדמוקרטיה נהפכה לתופעה גלובלית.¹⁰ תהליך זה של גלובליזציה פוליטית מתרחש בצד תהליכי הגלובליזציה הכלכלית ואינו משמעותי פחות מהם. יותר מכך, קיימת השפעה הדדית בינו לבין תהליכי הגלובליזציה הכלכלית והתרבותית, צמיחת המוסדות הבינלאומיים – הן הפיננסיים והן הבינמדינתיים – כמו גם התרחבות מספרם והשפעתם של תנועות חברתיות וארגונים לא-ממשלתיים. כך, לא רק שהדמוקרטיה נהפכה לצורת שלטון גלובלית, אלא שהסיבות לגלי הדמוקרטיזציה הנוכחיים נעוצות במבנים ובתהליכים גלובליים.¹¹

9 רוב המחקרים בתחום זה מגדירים דמוקרטיה בצורה מינימליסטית ופורמליסטית למדי. ההגדרה כוללת את אמות-המידה הבאות: (1) בחירות חופשיות; (2) השתתפות של מפלגות פרי-דמוקרטיות בבחירות; (3) ממשלה יציבה יחסית; (4) חוקה ליברלית דמוקרטית.

10 לפי פיליפ שמיטר, אנו מצויים עתה בגל הרביעי של דמוקרטיזציה: הראשון, שהתרחש בשנת 1848, היה מרשים מאוד אך קצר-ימים; השני היה אחרי מלחמת-העולם הראשונה, כאשר רוב המדינות שנוצרו לאחר התפוררות האימפריה האוסטרו-הונגרית והרוסית נהיו לדמוקרטיות, והרייך הגרמני נהפך לרפובליקת ויימר; הגל השלישי היה אחרי מלחמת-העולם השנייה, כאשר מדינות כבושות חזרו למבנה הדמוקרטי, וכאשר בד בבד עם תהליכי הדה-קולוניזציה, התפשטה הדמוקרטיזציה גם לחלק מארצות אפריקה ואסיה. הגל הנוכחי הינו גלובלי יותר בהיקפו הגיאוגרפי, השפעתו עמוקה יותר, ויש פחות גררסיות לאוטוקרטיה מאשר בעבר (Schmitter, 1995).

11 ברור שאין להתעלם מהשפעתם של כוחות פנימיים. אכן, עד סוף שנות השמונים זה היה העיסוק היחיד של הספרות שעסקה בדמוקרטיזציה. אך למן הגל האחרון שעבר על מזרח אירופה ומרכזה, הוסטה תשומת-הלב להשפעת כוחות חיצוניים – גלובליים ואזוריים – ולפעילות-הגומלין בינם לבין כוחות ומבנים פנימיים. ג'פרי פרידהם טוען שהכוחות החיצוניים משמשים רק הגורם המניע, בעוד שתנאים פנימיים מתאימים מהווים תנאי הכרחי (Pridham, 1995). דוגמה מצוינת למחקר

כי צד הכוחות הגלובליים פועלים? מדובר בתערובת של תהליכי דיפוזיה וחקיקי בצד כפייה והתניה (conditionality) המשלבות לחצים כלכליים ופוליטיים. תהליכי הדיפוזיה והחקיקי אינם מתרחשים בחלל הריק, אלא יש להם בסיס מוסדי. כל מעבר מוצלח לדמוקרטיה הולך להתפתחותם של ארגונים לא-ממשלתיים ושל רשתות מידע פורמליות ולא-פורמליות לקידום הדמוקרטיזציה – הגנה על מיעוטים, קידום זכויות אדם, הספקת ייעוץ כלכלי, וחילופי מידע ופגישות בין אנשי אקדמיה ואינטלקטואלים לבין ארגוני זכויות אדם למיניהם. במקרים הראשונים – של פורטוגל, יוון וספרד – סוג זה של תשתית בינלאומית לא היה קיים עדיין. כיום, התהליך מתאפיין במידה הולכת וגוברת של מעורבות של ארגונים בינלאומיים לא-ממשלתיים, המופיעים במגוון עצום של צורות התארגנות – רשתות, אגודות, תנועות וקרנות – שהקשר ביניהן מתאפשר במידה רבה הודות לגלובליזציה של התקשורת (Schmitter, 1995).¹²

בצד תהליכים אלה פועל כוח נוסף של כפייה למחצה או התניה המופעל על-ידי ארגונים בינלאומיים. מדינה תשתדל בדרך-כלל למלא אחר התנאים הפוליטיים שהוצבו כתנאי מוקדם לקבלת סיוע כלכלי, להקלה בחוב החיצוני, לקבלת מעמד של מדינה מועדפת, לגישה לאשראי מסובסד או לחברות בארגון אזורי או בינלאומי. בדרך-כלל מדובר בתנאים הבאים: הסכמה להכנסת משקיפים בעת בחירות על-מנת להבטיח בחירות חופשיות, שחרור אסירים פוליטיים ומתן הנייה למתנגדי המשטר, איסור השתתפות של מפלגות לא-דמוקרטיות בשלטון, התנגדות ללחצים צבאיים ומתן אפשרות להחלפת המפלגה שבשלטון. פרקטיקה זו החלה עם המעברים הראשונים לדמוקרטיה בדרום אירופה,¹³ וצברה תנופה כאשר התפשט תהליך הדמוקרטיזציה לאזורים האחרים. ייתכן שזו גם תוצאה של העובדה שהדמוקרטיות החדשות פגיעות יותר מבהינת דפוסי הסחר, ההשקעות והחובות שלהן, ולכן קל יותר להפעיל עליהן לחצים מסוג זה (Pridham, 1995; Schmitter, 1995).

המתמקד במפגש בין כוחות לוקליים וגלובליים לשם הסברת ההבדלים בין הדמוקרטיות של מרכז אירופה לבין אלה של מזרח אירופה הוא מחקרו של אטילה אג (Agh, 2000). ההבחנה בין השפעת הכוחות החיצוניים והפנימיים מתייחסת גם להבחנה החשובה שבין תהליך הדמוקרטיזציה לבין התבססותה של הדמוקרטיה (Anderson, 1999). הכוחות החיצוניים נתפסים כמשפיעים על התחלת התהליך, והפנימיים – כאחראים להתמסדותו.

12 קיימת כיום ספרות הולכת וגדלה הבוחנת את השפעתם של תנועות חברתיות גלובליות ושל ארגונים בינלאומיים לא-ממשלתיים על המדיניות הן של מוסדות בינלאומיים ואזורים והן של מדינות. מפתח קוצר היריעה אציין רק את שלושת הספרים שהשפיעו ביותר על התחום: Boli & Thomas, 1999; Keck & Sikkink, 1998; Smith, Chatfield & Pagnucco, 1997

13 למשל, באחד השלבים הגורליים של המעבר של פורטוגל לדמוקרטיה, השקיעו שחקנים בינלאומיים שונים מאמץ אינטנסיבי על-מנת להבטיח כי פורטוגל תהיה מחויבת לסטנדרטים המערביים של דמוקרטיה ומדיניות ציבורית. במאמצים אלה היו מעורבים נאט"ו, הקהילייה האירופית (שנתנה לפורטוגל את הלוואת-החירום בשנת 1975) וקרן המטבע הבינלאומית (שהעניקה גם היא תמיכה מסיבית), והייתה גם מעורבות סמויה של ארצות-הברית וגרמניה המערבית (Schmitter, 1995). עוד על ההקשר הכלכלי הגלובלי ועל מעורבותה של הקהילייה הפיננסית הבינלאומית במעבר לדמוקרטיה של ארצות דרום אירופה, ראו: Tovias, 1995.

ראו, לדוגמה, את ההתרחשויות האחרונות בטורקיה. בסוף יולי 2002 העביר הפרלמנט הטורקי חמישה-עשר חוקים שמטרתם ביטול עונש המוות, שיפור זכויות האזרח וחופש הביטוי (ביטול העונשים בגין ביקורת על מוסדות המדינה והצבא, התרת הפגנות והקלה בחוקים המגבילים אסיפות פומביות ומצעדים) והכרה במיעוט האתני הכורדי ובזכויותיו התרבותיות (הותר ללמד את השפה הכורדית, וכן לקיים חינוך, עיתונות, תחנות רדיו וערוצי טלוויזיה בשפה הכורדית). חוקים אלה היוו תנאי לכניסתה של טורקיה לאיחוד האירופי. טורקיה מתדפקת על דלתות האיחוד למן שנת 1987, ורק עתה, לאחר שהועברו החוקים הללו, ייפתחו השיחות בדבר צירופה (הארץ, 4.8.2002).¹⁴ פרקטיקה זו מקובלת בעיקר באירופה, בארגון המדינות האמריקאיות (OAS) ובקהילייה הבריטית, אבל גם הארגון לאחדות אפריקה (The Organization for African Unity) החל לדון בנושאים של ביטחון קולקטיבי על-מנת למנוע שינויי משטר.

המהפכה הפוליטית והכלכלית שעברו המדינות במזרח אירופה ובמרכזה (מעבר להבדלים הניכרים ביניהן) משמשת דוגמה מרתקת ותמציתית לטענה שהעליתי קודם בדבר הצורך לבחון את המכלול של כוחות הגלובליזציה בפעולה. אטילה אג (Agh, 2000) מראה, ראשית, כיצד הייתה הגלובליזציה של הכלכלה גורלית לגבי הכלכלות הסגורות והאוטרקיות, שניסו להיפתח אך לא היו מסוגלות לעשות את ההתאמות המבניות הדרושות. דבר דומה קרה כאשר פתחה הגלובליזציה של התקשורת את המערכות האידיאולוגיות הסגורות ועימתה אותן עם אורח החיים המערבי. שלישית, מוסדות גלובליים ודעת-קהל עולמית כפו על המדינות אמות-מידה של זכויות אדם ועשו דה-לגיטימציה למערכות הפוליטיות שלהן לפני האוכלוסיות שלהן. ומעל לכל, היה זה תהליך הלסינקי שהפעיל לחץ על מדינות אלה לקבל וליישם את כללי ההתנהגות הנאותה. כיום פועלת גם המדיניות התקיפה שרק מדינות דמוקרטיות זכאיות לחברות מלאה בקהילייה האירופית.

אין זה אומר, כמובן, שהתוצאה היא דמוקרטיה אחידה בכל האיזור. מחקרים השוואתיים רבים עומדים על ההבדלים הניכרים, בעיקר בין הדמוקרטיות של מזרח אירופה לבין אלה שבמרכזה. אך הכל מסכימים שיש לבחון את מכלול התהליכים הללו על-מנת להבין את הגורמים שהניעו את השינוי, הגם שלא קבעו את סופו. תהליך הדמוקרטיזציה מאפשר לבחון גם את הטענה השנייה שהעליתי – כיצד כוחות הגלובליזציה מניבים שורה של תוצאות פרדוקסליות וסתירות פנימיות. למשל, תהליכי הדמוקרטיזציה במרכז אירופה ובמזרח היו כרוכים במאמצים לצמצם את גודלה של המדינה ושל הביורוקרטיה הממשלתית שהוקמה בימי הקומוניזם, אבל התוצאה הייתה

14 בעת ירידת המאמר לדפוס נודע שהאיחוד האירופי החליט על צירוף עשר מדינות חדשות, אך טורקיה לא נכללה ביניהן. עשר המדינות הן: קפריסין, צ'כיה, אסטוניה, הונגריה, לטביה, ליטא, מלטה, פולין, סלובקיה וסלובניה. הנציבות האירופית בבריסל הודיעה שכל המדינות עמדו בתנאים שהוצבו להן, לרבות ערבויות לשמירה על הדמוקרטיה, שלטון החוק וזכויות האדם, וכמובן גם כלכלת שוק מתפקדת. נראה שסיבות כלכליות (החשש מכך מהצפה של מיליוני טורקים עניים את האיחוד) ופוליטיות (טורקיה נתפסת כבעלת-בריתה של ארצות-הברית ולכן ייתכן שהכנסתה תאט את התגבשות האיחוד כגוש נגדי לארצות-הברית) ואולי אף דתיות (טורקיה תהיה המדינה המוסלמית היחידה בארגון) הן אלה שמנעו את צירופה (הארץ, 10.10.2002).

הריסה, בשם הדמוקרטיזציה, של אותו כלי מנהלתי שנדרש לשם יישום הרפורמות הפוליטיות באותן מדינות (Suleiman, 1999). אוולין הובר ואחרים (Huber, Rueschemeyer & Stephens, 1999) מראים כיצד תהליך זה של דמוקרטיזציה שמתרחש בשני העשורים האחרונים כרוך אומנם בעידוד ובהתפשטות של דמוקרטיה פורמלית אבל גם בהחלשת המחויבות לסוציאל-דמוקרטיה ולדמוקרטיה שתפנית. הלחצים שהמוסדות הבינלאומיים מפעילים על מדינות לערוך רפורמות של "שינוי מבני" מחזקים את הנטייה לרכז את הכוח בידי המנהלה הממשלתית, יוצרים חיץ בין מקבלי ההחלטות לבין הציבור, ומעודדים יישום של החלטות ממשלה באמצעות צווים מנהליים ו"תוכניות-חירום" כאמצעי תחליפי לחקיקה. בצורה זו נחלש מימד האחריות (accountability) של הדמוקרטיה ומצטמצמת משמעות הדיון הציבורי והפוליטי. וכאשר אי-השוויון החברתי גדל, הרי גם יכולתה של הדמוקרטיה לתפקד במובן השתפני הולכת ונשחקת. הצטמצמות המרחב הציבורי שיכול לאפשר דיון פתוח במדיניות נובעת לא רק מכך שמרכז-הכובד עובר מהפוליטיקה למנהלה, אלא גם מכך שמתמעטות הקבוצות שיכולות להשתתף בדיון זה בצורה אפקטיבית. ככל שהמדינה מיישמת צעדים רבים יותר התומכים בליברליזציה של השוק, המפסידים בסדר הכלכלי החדש מאבדים לא רק הכנסה, ביטחון תעסוקתי ותמיכה ממשלתית, אלא גם את "קולם הפוליטי". כתוצאה מכך, ארגונים ותנועות של המעמדות הנמוכים נחלשים, ובכך פוחת עוד יותר הסיכוי לקדם מדיניות סוציאל-דמוקרטית לשם צמצום הפערים הכלכליים-החברתיים ההולכים וגדלים. הכותבים המוזכרים לעיל מתייחסים אומנם בניתוחם בעיקר לדמוקרטיה החדשה, אך בחינה מקרוב תעיד שתהליך דומה מתרחש גם בדמוקרטיה ותירות.¹⁵

אין משתמע מכך שיש להסתפק בתיקון "הקלקולים" הללו. הם חלק בלתי-נפרד מתהליכי הגלובליזציה, כפי שהצגתי כאן. לכן כל תהליך דמוקרטיזציה של מדינה חייב להיות חלק ממאמץ נרחב יותר, כפי שאראה בחלק הבא.

מהמדינה לא תצמח הישועה

מכיוון שאחת הסיבות העיקריות למפגעי הגלובליזציה הכלכלית היא הסתלקות המדינה מניהול הזירה הכלכלית והחברתית, אכן משתמע שיש לקרוא למדינה לשוב ולהתייצב על המשמר ולחזור ולמלא את תפקידיה המסורתיים (או לפחות כפי שהתמסדו אחרי מלחמת-העולם השנייה) – ניהול מדיניות כלכלית ומחויבות להספקת רמת חיים הוגנת לאזרחיה. אכן, שנהב, כמו גם אחרים בשיח הישראלי, קוראים להרחבת תחומי הפעילות של המדינה באמצעות חקיקת חוק-יסוד לזכויות חברתיות ומיסוי ההון. ההכנסות ממיסוי ההון יוכלו לממן את הדרישות המועלות חדשות לבקרים על-ידי ארגונים חברתיים שונים להרחיב את מערך השירותים הציבוריים, להעלות את השכר בכלל ואת שכר-המינום בפרט, ולהגדיל את תשלומי ההעברה השונים כמו גם את

15 מחקרים נוספים העומדים על התוצאות המורכבות של תהליך הדמוקרטיזציה במקומות שונים בעולם ניתן למצוא אצל: Anderson, 1999; Pridham, 1995. אצל אנדרסון ראו במיוחד את מאמרו המרתק של ג'וזף (Joseph, 1999) על הדמוקרטיזציה במדינות אפריקה.

הקצבות והתמיכות ולהעמידם על בסיס אוניוורסלי ככל האפשר.¹⁶ אכן, כל הצעדים האלה חיוניים ביותר לשם הרחבת רשת הביטחון ואיחוי הקרעים שנוצרו בה, במיוחד בתקופה הנוכחית שבה מתרחבים הפערים החברתיים וקצב המצטרפים למעגל העוני והאבטלה גדל בקצב מסחרר. אלא שבטענה זו, המציגה את המדינה ככתובת היחידה לפתרון הבעיות, גלומים כשלים אחדים הנובעים מהתעלמות מהשינויים הגלובליים שיצדו את אותן בעיות. ראשית, רבים מבין המבקרים מבכים את שקיעתה של המדינה. על-פי התיאור הרווח, המדינה כבר אינה מתפקדת כמעט.¹⁷ היא התרוששה מרוב נכסיה החומריים (עקב תהליך ההפרטה) ואיבדה מיכולתה לווסת חלקים גדולים של המשק ושל הפעילות הכלכלית (בעקבות תהליך הדה-רגולציה והליברליזציה) ומיכולתה לדאוג למידה מסוימת של סולידריות חברתית (בתהליך הקיצוץ של השירותים החברתיים ושל הספקת רשת ביטחון). כל שנותר הוא מערכת מוסדית הממלאת את התפקיד של המוציא לפועל של המעמד הגלובלי החדש, המספק את התשתית הפיזית והחברתית הדרושה להון העולמי על-מנת להמשיך "להצטבר" (Robinson, 2001). כיצד מוסד מדולדל זה, הממלא תפקידים מינימליים, יכול לחזור אל קדמת הבמה? אי-אפשר, מצד אחד, להציג את המדינה ככרות ידיים ורגליים, ומצד אחר, לצפות שהישועה תצמח מהתייצבותה של זו מול תהליכים המתוארים כבעלי עוצמה מסיבית כל-כך.

שנית, הספרות העכשווית מונה כסיבות העיקריות להעמקת הפערים החברתיים את הפרת "האמנה החברתית" הפורדיסטית שנקמה בעשורים הראשונים לאחר מלחמת-העולם הראשונה בין המעסיקים, העובדים והמדינה, ואת שחיקת ההסדרים של מדינת-הרווחה. אף אם אבחנה זו נכונה, היא לוקה בשיכחון. מההסכמה של רוב הכותבים עם אבחנה זו משתמע, לעיתים במוצהר ולעיתים במובלע, הצגה של תקופה זו של מדינת-הרווחה כמעין "תור הזהב", שבו רוב העובדים היו מוגנים בצורה זו או אחרת מתפוקות השוק באמצעות הסדרים שונים, ושבו הייתה מידה נסבלת יחסית של אי-שוויון. רומנטיזציה זו של העבר הקרוב מתאפשרת משום שהכותבים הביקורתיים של היום מחקו את כל חיצו הביקורת שהופנו כלפי מדינת-הרווחה כאשר זו עוד הייתה בשיא תפארתה. אזכיר לקוראים ולקוראות בקיצור את הביקורות העיקריות: מדינת-הרווחה ממסדת את הקונפליקט המעמדי, עושה לו דה-פוליטיזציה, ומסרסת את הפוטנציאל המהפכני של מעמד הפועלים, שעובר תהליך מהיר של התברגנות תוך כדי רכישת אינטרסים משוריינים במצב הקיים. העובדה שהנהגים העיקריים היו בני המעמד הבינוני – שהשכילו לנצל טוב יותר את כל השירותים האוניוורסליים שהעניקה מדינת-הרווחה ואשר קיבלו ממנה שכר כמועסקים שלה – נשכחה גם היא. נעלמה מהכתובים גם הטענה שמדינת-הרווחה שימשה אמצעי לפיקוח חברתי, להשלטת ערכי המוסר הבורגניים של המשפחה הפטריארכלית, לאשרור מדרג הכוח ולמתן תוקף לתחושת העליונות המוסרית של נתוני השירותים על מקבליהם.

16 ראו, למשל, את הפרסומים השונים של מרכז אדוה באתר האינטרנט www.adva.org.

17 יש לציין ששנהג אינו שותף לתפיסה זו. הוא טוען שהמדינה הינה היחידה שיכולה עדיין לווסת תהליכים כלכליים. אך יחד עם זה, בתארו את האופי הדורסני של ההון הגלובלי, הוא מייחס לו כוח כה רב, שלא נותר לנו אלא לתהות כיצד ישות פוליטית כלשהי תוכל אי-פעם לעמוד מולו.

שלישית, התפיסה שניתן להתמודד עם המחירים הכלכליים והחברתיים של הגלובליזציה באמצעות המבנים המדינתיים הקיימים הינה אנכרוניסטית. היא נשענת על ההנחה שרוב הבעיות החברתיות והכלכליות והסיכונים שאיתם המדינה צריכה להתמודד מקורם בתוך גבולות המדינה, ולכן גם הפתרונות אמורים להימצא בתוכם. במסגרת חשיבה זו, הגבולות הטריטוריאליים מתחמים לא רק את הטריטוריה והאוכלוסייה שהמדינה אמורה לשלוט בהן, אלא גם את המרחב שבו הבעיות החברתיות צומחות ושוב יש לאתר את המשאבים (התכנוניים, החומריים והלגיטימציוניים) לשם טיפול בבעיות אלה. אולם אנו חיים כיום בעידן אחר, שבו רוב הבעיות שהמדינה מתמודדת עימן צמחו מחוץ לתחומה. מקורן נעוץ קרוב לוודאי במדינות אחרות, באחד או יותר מהמוסדות הבינלאומיים או בחברות הרב־לאומיות. הגידול ב"בעיות חוצות הגבולות" (trans-border problems), כלשונו של דייוויד הלד (Held, 2000) – כגון מגפות, שימוש בנשק להשמדה המונית, ניהול פסולת גרעינית ורעילה – מטשטש את ההבחנה בין נושאי חוץ ונושאי פנים, ומעלה תהיות בנוגע לייעילותם של כמה מבין המכשירים המסורתיים לניהול כלכלי ופוליטי. אם טענתו של שנהב אכן נכונה, וההון הגלובלי "נע בכביש עוקף פרלמנטים, עוקף חוקים, עוקף חוקה ועוקף מנגנונים דמוקרטיים...", ואם "הגלובליזציה הפיננסית מייצרת מדינת־עולם מלאכותית שאין לה כל בסיס חברתי, [ו]היא אינה כפופה למערכת בקרה דמוקרטית או פרלמנטרית", אזי ברור שעל־מנת להציב תמרוקים ורמזורים בכבישים העוקפים הללו ולחברם בחזרה לדרך הראשית, אין די בעובדי המחלקה לעבודות ציבוריות של המדינה. המדינה אינה יכולה להיות היחידה הפוליטית הרלוונטית הבלעדית לשם הכפפת הגלובליזציה הכלכלית לבקרה פוליטית כלשהי.

אך על הפרק עומדת לא רק מידת היכולת האפקטיבית של המנגנונים המדינתיים להתמודד עם הבעיות החדשות. על הפרק עומדת לדיון מהותה של הדמוקרטיה: אופייה של הקהילה הפוליטית וגבולותיה, המשמעות של ייצוג והשתתפות, לגיטימציה והסכמה. עלינו לשאול באשר למשמעותם של כל אלה בעידן הגלובליזציה, ואם אכן עלינו להמשיך לראות במדינה מקור יחיד לסמכות ולפעולה. במהלך מאתיים השנים האחרונות צמח והתמסד המודל של מדינת־הלאום בעלת צורת המשטר הדמוקרטית, כאשר המושג "אזרחות" ותפיסת הטריטוריה כמתוחמת על־ידי גבולות מוכרים משמשים לו כעמודי־תווך. במודל זה היה ניתן לראות את הגבולות כבסיס המתאים להבחנה בין הפרטים הנכללים בתהליכי קבלת ההחלטות לבין אלה שאינם נכללים בהם. הדרישות והמאבקים החברתיים לדמוקרטיזציה התמקדו בהרחבת האזרחות ליותר ויותר קבוצות – מתן זכויות שיאפשרו להן השתתפות פעילה – ובהרחבת מעגל האזרחים שהשליט מחויב כלפיהם במתן דין־יחשבון (תהליך שבפועל לא הושלם מעולם, כמובן) (Held, 1995). אבל מה המשמעות של מערכת תיאורטית ומוסדית זו בעידן הנוכחי, כאשר התהליכים הכלכליים והחברתיים מקורם מעבר לגבולות הלאומיים, כאשר מדיניות המנוסחת ומיושמת במקום אחד על פני כדור־הארץ משפיעה ישירות על תושבי אזורים אחרים, וכאשר החלטות של גופים שאין עליהם כל פיקוח דמוקרטי עשויות לשנות את חייהם של יחידים וקהילות שאין להם שום אפשרות (פורמלית כמו גם לא־פורמלית) להשפיע על החלטות אלה?

איייריס יאנג טוענת, בדומה לקו־מחשבה זה, כי המודל של מדינת־הלאום, כפי שאנו רגילים לחשוב עליו, אינו עומד גם במבחן עקרון הצדק (Young, 1997). יאנג שואלת: מהם הגבולות של עקרונות הצדק? או במילים אחרות, מה טווח ההחלה של החובות

What is the scope of) והמחויבויות של מוסדות ושל פרטים הנובעות מעקרונות הצדק? (obligations of justice? החיים בחברה מסוימת, המוגדרת על-ידי תחום הסמכות של מדינה ריבונית, יש מחויבות של צדק לאזרחים האחרים באותה מדינה. באותה מידה, מוסדות המדינה מחויבים לנהוג בצדק ובשוויון כלפי כל אזרחי המדינה. למדינה ולאזרחיה אין מחויבות הנובעת מעקרונות הצדק כלפי אלה השוכנים מחוץ לגבולותיה. להיפך, חובת המדינה לפעול לטובת האינטרסים שלה ולטובת האזרחים שלה מבלי להביא בחשבון כיצד תשפיע פעולתה על אחרים, ולאחרים אין זכות מוסרית לבוא בתביעות למדינה אחרת מזו שלהם. אך בעידן הגלובליזציה, טוענת יאנג, נשמט הבסיס המוסרי של עמדה זו. עידן הגלובליזציה מתאפיין במערכת צפופה של תלות הדדית, כלכלית וחברתית, שאינה מכירה בגבולות טריטוריאליים ואינה מתחמת על-ידי מדינת-הלאום. לכן גבולות הצדק צריכים להיות הגבולות של מערכת הקשרים וההשפעות ההדדיות, ולא גבולות טריטוריאליים שרירותיים. מידת צפיפות הרשת של מערכי היחסים הללו מצדיקה את הטענה שניתן לדבר כיום על חברה עולמית, ולכן יש הצדקה לדבר על צדק גלובלי.¹⁸

למשל, כאשר מדינת-ישראל נוקטת צעדים שמטרתם להגן על החקלאות המקומית, עליה להביא בחשבון גם את ההשלכות על החקלאים באותן מדינות מתפתחות שעומן היא מצויה בקשרי סחר. דוגמה נוספת – במאמר יוצא-דופן שהתפרסם בעיתון הארץ, פנה נאנה הולדברוק, יושב-ראש איגוד העובדים האפריקאיים, בקריאה לאזרחים בישראל בניסיון לרכוש את אהדתם והבנתם למצב שבו הם מצויים: "כל אפריקאי העובד במשק בית מבטיח את קיומם של עשרים בני אדם באפריקה... גירוש האפריקאים, כמוהו כגור דין מוות על יקירנו ובני משפחותינו שקיומם תלוי אך ורק בנו."¹⁹ כך, מדיניות צודקת כלפי מהגרי-העבודה צריכה להתחשב גם במכלול ההשפעות הן על המהגרים עצמם והן על קהילות-המוצא שלהם, ולא רק בהשפעות על העובדים הישראליים.

מהאמור למעלה נובע שפתרון המטיל את כל יהבו על המדינה בלבד אינו יכול להיות יעיל מבחינה אינסטרומנטלית ואינו יכול להיות תקף מבחינה מוסרית. יש לנטוש את דרכי החשיבה המקובלות ולפנות לאפיקים אחרים, ובעיקר לזירות פעולה אחרות. לשם כך יש לנסח מחדש את משמעותם של מושגי-יסוד כגון אזרחות, השתתפות, זכויות וחובות, כך שלא יהיו נטועים בלעדית בקהילה הפוליטית המוגדרת על-ידי גבולות הלאום או על-ידי הגבולות הטריטוריאליים של המדינה, אלא יתפרשו גם על המישורים האזוריים והגלובליים כמו גם יפעפו לזירות התת-לאומיות של קהילות מקומיות. יחד עם זה ברור שאל לה למדינה לצאת פטורה בלא-כלום. על תהליך הדמוקרטיזציה של המדינה

18 טענה זו מעלה כמובן סוגיות רבות הדורשות ליבון, למשל: כיצד טענה זו לצדק גלובלי ולמערכת פוליטית גלובלית מתיישבת עם עקרון ההגדרה העצמית? האם לכל האנשים בעולם יש מידה דומה של מחויבות לכל האנשים האחרים ולכל הקהילות האחרות? האם סולידריות רחבה כלי-כך יכולה לצמוח? כיצד הקריאה למתן יתר כוח ויכולת רגולציה למוסדות גלובליים מתיישבת עם מתן אוטונומיה ברמה הלוקלית והאזורית, צעד שהינו חיוני דווקא בהקשר הנוכחי? דיון מרתק בסוגיות אלה ראו אצל: Young, 1997, 236–271.

19 נאנה הולדברוק, "אנחנו, מנקי הבתים", הארץ, 10.9.2002.

להשתלב ולהוות חלק בלתי-נפרד מפרויקט רחב יותר - ויש שיאמרו שאפתי יותר - של דמוקרטיזציה של הסדר החברתי-הכלכלי הגלובלי ושל המוסדות המרכזיים שלו.

הצעות לסדר-יום פוליטי: רפורמה גלובלית או התנגדות

בחלק אחרון זה של המאמר אציע רעיונות אחדים לסדר-יום פוליטי ולשינוי חברתי. רעיונות אלה מועלים חדשים לבקרים תחת שמות שונים, אך טרם זכו בתהודה הנאותה בשיח על הגלובליזציה בישראל. השיח הישראלי, כנאמר למעלה, מתייחס בעיקר לדרכים השונות שבהן על המדינה לחזור לתפקידיה המסורתיים ולשמש מעין חומת-מגן מפני חוליי הגלובליזציה הכלכלית. אך נראה שחומת-הפרדה זו גם מונעת התודעות לעובדה שכבר לפני יותר מעשור החלה לקרום עור וגידים מעין תנועה לרפורמה גלובלית, שמעורבים בה ארגונים לא-ממשלתיים בינלאומיים, אזורים ולוקליים, תנועות חברתיות הפועלות ברמות שונות, גופים רשמיים אזוריים, כמו גם ארגון האומות המאוחדות וארגונים בינמדינתיים אחרים. בתנועה זו שותפים גם חוקרים וחוקרות מתחומי ידע שונים, שהניבו לאחרונה יכול פורה של פתרונות מעוררי מחשבה, הנבדלים מהכתיבה המסורתית, לפחות במדעי החברה, בכך שהם אינם מסתפקים בניתוח, מתוחכם ככל שיהיה, ובביקורת, רדיקלית ככל שתהיה, אלא שותחים גם מצע פוליטי לשינוי הנובע ממערכת מנוסחת היטב של תפיסות נורמטיביות ועמדות מוסריות.²⁰ הכותבים נבדלים זה מזה בדגשים הנובעים מהגישות התיאורטיות השונות כמו גם במכוונות האידיאולוגיות: יש המעמידים במרכז את הדמוקרטיזציה ואת הפיקוח הדמוקרטי של המוסדות הגלובליים והארגונים הבינלאומיים, ויש הרואים בשינויים של כללי המשחק הכלכליים את העיקר ומחפשים אחר דרכים להפחתת הפערים הכלכליים בין מדינות; יש המתמקדים בתמורות ברמה הגלובלית, ויש שרואים עדיין במדינה את השחקן העיקרי (אם כי לא הבלעדי). שאלה מרכזית היא, כמובן, מי יהיו סוכני השינוי; או במילים אחרות, כיצד יש לתרגם את שאלת הפועלות (agency) לפעולה פוליטית, ומה המקום והתפקיד שתנועות חברתיות יכולות וצריכות למלא בתהליך השינוי החברתי.

אין כוונתי לפרוש כאן סקירה מקיפה וגם לא ניתוח או ביקורת שיטתית, אלא להציג על קצה המזלג בלבד את האופנים שבהם ניתן להשתמש בכלים שהגלובליזציה עצמה מייצרת על-מנת לנסות לשוות לה פנים הומניות יותר, שוויוניות יותר וצודקות יותר. אחד הנסיונות לתיאורטיזציה חדשה של הדמוקרטיה בהקשר של תהליכי הגלובליזציה הוא הפרויקט הקוסמופוליטי כפי שנוסח על-ידי דייוויד הלד (Held, 2000).²¹ הלד מצביע

20 דוגמה אחת מני רבות היא הספר *Global Futures: Shaping Globalization*. ארבעה-עשר הפרקים שבספר הם התשובות שנתנו הכותבים לבקשה שהציג לפנייהם יאן נדרוויין פיטרס, עורך הספר: "אמרו לנו כיצד, לדעתכם, העולם צריך להיראות בעוד עשרים שנה מהיום" (Nederveen, Pieterse, 2000).

21 גרסות דומות מופיעות גם אצל כותבים אחרים, דוגמת אנתוני גידנס, בדברו על "third way internationalism". אך כאמור, אין כוונתי להציג כאן סקירה כוללת, אלא רק את הרעיונות העיקריים. ביקורת על מודל זה ראו אצל: Eschle, 2000.

על צמיחתו של מבנה הכוח הניאו־מינימי (neo-medieval world order), שבו סמכותה הבלעדית של המדינה ויכולת השליטה שלה בתושבים השוכנים בתחומה מוחלפות במרכזי כוח רבים בעלי רמות שונות של סמכויות וכוח המתקיימים זה בצד זה וזה מעל זה. אלא שחלק גדול ממוקדי כוח אלה נמצאים מחוץ לכל פיקוח והליך דמוקרטי. לכן יש לשנות הן את מבנה הסמכות הפוליטית והן את המושג "אזרחות" כך שלא יחפפו בלעדית לגבולות הטריטוריאליים, אלא יעוצבו מחדש כמבנה רב־שכבתי ורב־דרגי שהינו גלובלי בהיקפו. במילותיה של אייריס יאנג: "אם טווח סמכותם של המוסדות הפוליטיים הדמוקרטיים צריך להיות בהתאמה עם גבולות המחויבות הנובעת מעקרון הצדק, ואם אלה האחרונים תחולתם כיום הינה גלובלית, אזי יש צורך במוסדות דמוקרטיים בעלי סמכות גלובלית" (Young, 1997, 250).

עיקרו של הפרויקט הוא תהליך של חשיבה מחדש על סמכות פוליטית, שבעקבותיו היא תתנתק מהעוגן המסורתי של טריטוריה מתוחמת, ובמקום זה תתבטא בהסדרים דמוקרטיים שיעוגנו ברמות פעולה שונות, החל במגוון של התאגדויות של ניהול ושלטון עצמי – ערים ואזורים במדינות־לאום – ועד הרמה האזורית ורשתות גלובליות. אין מדובר ביצירת יש מאין. הגלובליזציה עד כה הביאה לעולם צורות שונות של שיתוף־פעולה בפוליטיקה, במשפט, בחוק ובכלכלה. יחד הן יוצרות עוגן שעליו ניתן לבנות צורות שלטון גלובליות אחראיות יותר.

גם המושג "אזרחות" צריך להשתנות בהתאם. הדמוקרטיה הקוסמופוליטית מנסחת אזרחות רב־שכבתית המתייחסת לקהילות השונות שאליהן הפרטים משתייכים ואשר משמשות מסגרות ליחסיהם החברתיים כמו גם בסיס לבניית הזהות הפוליטית שלהם.²² אך העיקר באזרחות הקוסמופוליטית הוא הרחבת האחריות והחובות מעבר למדינה הטריטוריאליית. ווטרמן, המדבר על מושג דומה – "אזרחות עולמית" (world citizenship) – מזכיר לנו שדרך חשיבה זו אינה חדשה. הרי גם הסוציאליזם דיבר במונחים של בינלאומיות, וגם הדת הנוצרית דיברה על אוניוורסליות. דרך המשגה החדשה של אזרחות נמצאת בשיח מתמיד (במוצהר או במובלע) עם שתי התפיסות הללו, אך ממשיכה הלאה "מבלי להציע לחזור אל העבר של 'תור הזהב' או לקפוץ אל עתיד מושלם, אלא [בהצעה לנהל] שיח מתמיד בין תרבויות ובין העבר לעתיד" (Waterman, 1998, 231).

כמו בתפיסה הליברלית, המושג "זכויות" חיוני לכל המשגה של דמוקרטיה קוסמופוליטית ולכל ניסיון לבנות מוסדות שלטון גלובליים שתפניים יותר וצודקים יותר.

22 על אזרחות רב־שכבתית ראו דיון אצל: Yuval-Davis 1997, 2000.

23 בעידן הפוסטמודרני איננו יכולים להימנע מלהעלות את החשש, בשומענו מונחים כגון "קוסמופוליטיות" ודומיהם, שמא כפריקט זה ייוצר וישועתק שנית אוניוורסליזם אתנוצנטרי שייקפה על קבוצות שונות זו מזו בתרבותן ובעיקר במידת הכוח היחסי שלהן (אגב, דיוויד הלד אינו מתייחס לדילמה זו). ווטרמן מנסה להתמודד עם השאלה בעזרת המושגים שמציעה ננסי פרייור – המדברת על "אתיקה של סולידריות" ומנסחת "אוניוורסליות דיאלוגית" במקום זו "המונולוגית" – ומציע לדבר על סולידריות כעל תהליך מתמשך של בניית זהות תוך דיון ומשא־ומתן על־אודות הבדלים (negotiating differences). על המשמעויות השונות (והמשלימות) של המושג "סולידריות בינלאומית", ראו: Waterman, 1998, 235–238.

אלא שכאן, לא כמו אצל הליברלים, הזכויות אינן מופשטות ואינן מנותקות מחובות של הדדיות ומהקשר של יחסים חברתיים (relational rights and obligations). כמו־כן הן אינן סבילות, אלא כרוכות בפעולה ובהשתתפות. תפיסה זו עולה בקנה אחד עם המושג "אזרחות אקולוגית" על גרסתיו השונות. המימד האקולוגי של האזרחות פירושו הכללת האתיקה של care, המרכזית כל־כך בחשיבה הפמיניסטית, שפירושה ההכרה בכך שאין די בהרחבת הזכויות לכל האנשים, בלי קשר לגבולות לאומיים, ושעל־מנת שהן יהיו בנות־קיימא חובה עלינו לגלות אחריות פעילה לקהילות אחרות ולסביבה הטבעית שלנו. לשם כך יש להחליף את הבסיס האנתרופוצנטרי של האזרחות הליברלית באקו־צנטריות, ולהכיר בכך ששימור הסביבה חשוב לא פחות מ"קדמה", וכי אחריותנו כאזרחים חורגת אל מעבר לאלה שנמצאים איתנו בקהילה ומתייחסת לכל אלה שחולקים איתנו את כדור־הארץ, כולל מינים אחרים והדורות הבאים (Faulks, 2000).

אם נקבל את הנחות־היסוד ואת אמות־המידה המוסריות המונחות בבסיסה של דרך חשיבה זו, ניתן לראות בהן הנחיות כלליות ולגזור מהן בהתאם מטרות מוחשיות ומגוון של דרכי פעולה, שיתייחסו רובן ככולן לכוחות הגלובליזציה הנוכחית תוך ניסיון לרתום אותם על־מנת לשוות לה פנים אנושיות יותר.

ברוח תפיסתה של אייריס יאנג, יש המדברים על חובתן של המדינות העשירות ליטול אחריות מוסרית ולנקוט בהתאם צעדים לשינוי מערכת יחסי הכוח בין הצפון לדרום לשם יצירת עולם הוגן יותר לכל תושביו. קית פולקס (Faulks, 2000), לדוגמה, טוען כי מדינות המערב חייבות להכיר בדרכים שבהן המערכות הפוליטיות והכלכליות העולמיות מאורגנות לטובת האינטרסים שלהן על־חשבון כל האחרים. עוני מזועזע, חוב חיצוני וחוסר יציבות פוליטית באפריקה, למשל, הינם תוצאה של המורשת הקולוניאלית, של סחר העבדים ושל הפרקטיקות הלא־מוסריות שבאמצעותן הקורפורציות המערביות פועלות.

מבלי לפטור את השליטים המקומיים מאחריות, למדינות המערב יש הכוח הכלכלי והפוליטי הדרוש להבנות מחדש את הסדר העולמי כך שיהיה צודק יותר. הצעד הראשון שעליהן לנקוט הוא מחיקת החובות שמדינות מתפתחות חייבות להן.²⁴ בשנת 1999 היה סך החזר החובות של המדינות המתפתחות פי ארבעה מכלל הסיוע שקיבלו. רבים מחובות אלה הינם תוצאה של האימפריאליזם ושל מחירם הנמוך של חומרי־הגלם (הייצור שרובן מתבססות עליו) בשוק העולמי, כתוצאה מיחסי הכוח הלא־שוויוניים בין המוכרים לקונים. בצד מחיקת החובות, כצעד משולב, יש להגדיל את כספי הסיוע לעולם השלישי. ללא מחיקת החובות אין סיכוי שכספי הסיוע יהיו משמעותיים ויוכלו לעודד פיתוח בר־קיימא.

במקביל למחיקת החובות, יש צורך בצעדים הכרחיים נוספים. למשל, יש ליצור משטרי סחר ומשטרי תעסוקה גלובליים הוגנים שיחייבו את החברות הרב־לאומיות לנהוג לפי כלליהם. ניתן להקים מוסדות חדשים, כגון רשות כלכלית עליונה, על־מנת לפקח על

24 אכן, המאבק למחיקת חובות נהפך לאחד הנושאים המרכזיים של תנועות האנטי־גלובליזציה. נושאת הדגל במאבק זה היא רשת של פעילים מכמאה מדינות שהתארגנה תחת השם Jubilee Movement International, ואשר מטרותיה: "To lift nations and their people out of foreign debt bondage; and struggle for global and social justice" ראו: <http://www.jubilee2000uk.org>

ההון הפיננסי ולהטיל מיסוי על עסקות פיננסיות בינלאומיות,²⁵ או לרתום את המוסדות הקיימים למטרה זו. יש למסד קשר-עבודה פורמלי בין ארגון הסחר העולמי לארגון העבודה העולמי, על-מנת לוודא שנושאים הקשורים לתעסוקה הוגנת ייכללו בהסכמי הסחר, ושהסכמי הסחר יחדלו להפלות לטובה את מדינות העולם הראשון. מובן שלצורך כך יש להרחיב את תחומי האחריות של ארגון העבודה הבינלאומי ולהעמיק את סמכותו, כך שיכולת האכיפה שלו תהיה אפקטיבית הן בנוגע להטלת סנקציות שליליות על המפרים והן בנוגע לעידוד ציות לסטנדרטים באמצעות סנקציות חיוביות (Edmonds, 2000; Giddens & Hutton, 2001).

שני צעדים משמעותיים נוספים שראוי לנקוט הם: האחד, הימנעות המדינות המפותחות מעידוד של "בריחת מוחות" – אותו תהליך שבו אנשים עם כישורים מבוקשים "ניצודים" על-ידי מדינות המערב; והאחר – בכיוון המשלים – גילוי מוכנות רבה יותר מצד המדינות המפותחות לחלוק את החידושים הטכנולוגיים שלהן עם מדינות אחרות. זהו אחד התחומים היחידים בסחר הבינלאומי הדורשים יתר ליברליזציה.

מכך משתמע שיש ליצור מערכת של הסדרים מוסדיים לשם ניהול גלובלי אחראי, שירסן את ההון ויציב הגבלות ממשיות על פעולתן של החברות הרב-לאומיות. על המדינות העשירות לגלות נכונות לוותר על היתרונות שהמערכת הנוכחית מעניקה להן ולתושביהן, ולפעול לשם כינון מערכת חלופית צודקת יותר.

מערכת הסדרים זו יכולה לבוא בדמות המודל שמציג הקיינסיאניזם הגלובלי (Kohler, 1999). המושג הופיע לראשונה בשנות השמונים אצל המבקרים (מימין ומשמאל) של מה שמכונה "דו"ח ברנדט 1980",²⁶ שהינו מעין "תוכנית מרשל" לעולם השלישי. מרכיבים שונים מהדיון דאז החלו לחלחל לחוגים שונים ולהשתלב הן בניתוחים אקדמיים והן כמצע לפעולה של קבוצות פעילים, ובגרסות מרוככות יותר, גם של אלה המנסים לפעול לרפורמות בקרב המוסדות הבינלאומיים. בגרסתו השמאלית, הקיינסיאניזם הגלובלי מציב לעצמו את המטרות הבאות: להשיג תעסוקה מלאה גלובלית, לשפר את התפלגות ההכנסה הגלובלית, להגביר את הרווחה החברתית ולהגדיל את הצמיחה הכלכלית – כל זאת תוך שמירה על הסביבה ודמוקרטיזציה של תהליכי קבלת ההחלטות.

על-מנת להשיג מטרות אלה דרושה, על-פי הקיינסיאניזם הגלובלי, פעולה משולבת לשינוי מבני ברמות המקומית, הארצית, האזורית והגלובלית.²⁷ אחדים מציעים מערכת

25 מדובר בהצעתו של ג'יימס טובין (שגם נושאת את שמו: Tobin Tax) להטיל מס של 0.05% על עסקות פיננסיות גלובליות. עוד על מיסוי גלובלי, ראו: Wachtel, 2000.

26 דו"ח זה הוכן על-ידי צוות של כלכלנים, פוליטיקאים ונציגי קבוצות שונות מהארצות המפותחות והמתפתחות, בהתאם לבקשתו של רוברט מקנמרה, אז נשיא הבנק העולמי, שהטיל משימה זו על וילי ברנדט, קנצלר גרמניה לשעבר. פרטים ניתן לראות ב-<http://www.brandt21forum.info/> ב-BrandtCommission1.htm.

27 בעוד שבכלכלה הנאו-ליברלית הפרדיגמה של צמיחה כלכלית מתמקדת בהיצע – יצירת התנאים הנתפסים כמעודדי ייצור באמצעות הורדת העלויות של ההון והעבודה (כגון הדרגולציה, הפרטה, גידוד ההון ופיתוחים טכנולוגיים) – הכלכלה הקיינסיאנית מתמקדת בעידוד ביקושים לשם יצירת התאמה עם ההיצע. כמו-כן, הראשונה תופסת את "קלקולי השוק" כנובעים בעיקר מהתערבות המדינה. אם רק יניחו למנגנוני השוק לפעול באין מפריע, הכל יבוא על תיקונו. הכלכלה

פדרטיבית של שלטון המשלב את הרמות המקומית, האזורית והגלובלית; ויש המציעים הקמת מערך מוסדי שיהווה בעצם מדינה עולמית (world state). כך, כריסופר צ'ייס־דן וטרי בוזוול טוענים כי אף־על־פי שהרעיון של מדינה עולמית עשוי להישמע מפחיד, גלומים בו כמה יתרונות מכריעים. ראשית, זו כנראה הדרך הישירה והטובה ביותר למנוע מלחמות. שנית, מדינה גלובלית תוכל לשנות את המערכת הבינמדינתית הנוכחית, שהיא זו שמהווה בסיס למבנה הפוליטי העומד מאחורי יכולת התמרון של ההון ויכולתו לברוח מעובדים מאורגנים ומהגבלות חברתיות אחרות. ייתכן אומנם שהמדינה העולמית תישלט בתחילה על־ידי הקפיטליסטים, אך עצם קיומה של מדינה כזו יספק מוקד למאבק לשם רגולציה חברתית של תהליכים כלכליים ובסיס ליצירת אופן ייצור וחלוקה מאוונים, שוויוניים ונכונים יותר מבחינה אקולוגית (Chase-Dunn & Boswell, 1999). לדעתם של צ'ייס־דן ובוזוול, דרך זו נכונה יותר ממאבק למען רפורמות במוסדות הפיננסיים הקיימים (בין שמדובר במוסדות ברטון וודס הוותיקים, כגון קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי, ובין שמדובר בארגונים חדשים יותר דוגמת ארגון הסחר הבינלאומי; ראו ניתוח אצל: Bond, 1999), ועדיפה על נסיונות לדמוקרטיזציה ולהרחבה של הסמכות הרגולטורית של הארגונים הבינמדינתיים הקיימים, כגון ארגון האומות המאוחדות וארגון העבודה הבינלאומי, כפי שמציעים, למשל, אייריס יאנג ודייוויד הלד (Held, 1995; Young, 1997; 2000).

חלופה רדיקלית ושווה בתכלית מכל אלה שהוזכרו עד כה מוצעת על־ידי ג'ון ברנהיים (John Burnheim, אצל: Eschle, 2000). ברנהיים מאמץ את הגישה האנרכיסטית ורואה במדינה דווקא, ולא בירידת כוחה והיחלשותה, את המקור לבעיות העכשוויות. המדינה אינה מסוגלת לספק ביטחון לאזרחיה, מייצרת בירוקרטיה לא־גמישות, כופה אחידות תרבותית ומגבילה את סדר־היום הפוליטי. הדמוקרטיה הליברלית מגבילה את יכולת ההשתתפות הפוליטית ואינה יכולה לתת ביטוי למגוון האינטרסים הקיימים בחברה. לכן צורת השלטון הפוליטי הרצויה הינה דמרקיה (demarchy), המבוססת על דיס־אגרגציה של אינטרסים ועל פלורליזציה של צורות פיקוח שיחליפו את המבנה הריכוזי של המדינה. למשל, במקום תהליכי הצבעה ובחירות, ייבחרו ממלאי התפקידים לגופים השונים באמצעות הגרלה ממדגם מייצג של תושבים, ללא שום סוכנות־על שבסמכותה לתאם החלטות או לאכוף אותן. צורת ניהול זו תתקיים בכל התחומים הרלוונטיים (כולל התחום הכלכלי, שוק העבודה, חלוקת משאבי־הטבע והקרקעות) ובכל הרמות, כולל גם ברמה הגלובלית, ותאויש על־ידי נציגים של הרמות הנמוכות יותר. התוצאה היא עולם ללא מדינות – עולם של מבני כוח מפוזרים, חופפים, נזילים ומשתנים בהתאם לנסיבות. סדר חברתי כזה יקשה על קבוצות של מעטים

הקיינסיאנית, לעומת זה, רואה בקלקולי השוק תוצאה ישירה של פעולת השוק החופשי, ולכן התערבות המדינה הינה צעד הכרחי לתיקונם. להבדיל מהכלכלה הניאו־ליברלית כמו גם מהכלכלה הקיינסיאנית הקונוונציונלית, יחידת־הניתוח הינה המערכת העולמית, קרי, שיעורי ביקוש והיצע גלובליים. לכן המטרה היא יצירת כלים יעילים לניהול הביקוש העולמי. להבדיל מהשיטה הקיינסיאנית המקורית, אין הכוונה רק להזרמת כספים למערכת על־מנת ליצור ביקושים, אלא לתוכנית רחבה לשינוי המבנה הקיים (Kohler, 1999).

(עיליות או בעלי-הון) לרכו את הכוח בידיהן, ומכיוון שהוא יאפשר השתתפות רחבה וייצוג למגוון של קבוצות ופרטים ולריבוי אינטרסים, גם התהליכים של חלוקת העושר – מרמת הקהילה ועד הרמה הגלובלית – יהיו שוויוניים יותר.

למרות ההבדלים המהותיים בין השיטות השונות, כולן דומות בהציבן את ההשתלבות בגלובליזציה כמטרה. גם אלה המדברים על מדינה עולמית, גם אלה המדברים על מערכת פדרטיבית ואפילו בעלי הראייה האנרכיסטית – כולם משתייכים בעצם למה שכינית "התנועה לרפורמה גלובלית", ומחפשים דרכים לחיזוק ההיבטים הפוליטיים הדמוקרטיים של הגלובליזציה על-חשבון ההיבטים הכלכליים שלה. ההנחה של כולם היא שהגלובליזציה הינה תהליך חד-כיווני ושאי-אפשר להחזיר את הגלגל אחורנית. לכן סדר-היום צריך להתמקד בדרכים לשלוט ולפקח על כוחות ההון הגלובלי. אנתוני גידנס וויל הטון אמרו זאת במילים הברורות ביותר: "הגלובליזציה כאן איתנו ותישאר איתנו. אף אם יהיו כמה נסיגות בלתי-נמנעות, אין דרך חזרה... היא כל מה שיש לנו" (Giddens & Hutton, 2001, 215).

אלא שבצד תנועה זו צמחה תנועה נוספת שמאמינה וחפצה לעצור את גלגלי הגלובליזציה, שמתנגדת לרפורמה במוסדות הקיימים ואשר מציעה כמה חלופות רדיקליות המכוונות ליצירת מנגנונים ברמת המדינה והקהילה שיהוו בסיס להתנגדות למערכת הגלובלית הקיימת במטרה לקדם את צורכי הפיתוח המקומי. פטריק בונד, מרצה לכלכלה בדרום-אפריקה ופעיל בתנועות אנטי-גלובליזציה שונות, אומר: "חשבו גלובלית, פעלו גלובלית, אבל הגדירו מחדש – ברמת המדינה – את המערכות הכלכליות והחברתיות שאנו זקוקים להן לשם התפתחות קפיטליסטית שוויונית יותר" (Bond, 1999, 438). אין לפרש קריאה זו ככמהה לחזרה אל המדינה "של פעם", אלא לפוליטיקה חלופית שתיווצר מתוך מאבק פרוגרסיבי שיכוון למדינה אך תוך הזנתה בסולידריות גלובלית. בונד מביא את דבריו של סם גינדן, סוציאליסט רדיקלי מקנדה, ומן הראוי שגם אנו נקשיב להם:

The real issue of "alternatives" isn't about alternative policies... but about *alternative politics*... Making alternatives possible requires a movement that is changing political culture (the assumptions we bring to how society should work), bringing more people into every-day struggle (collective engagement in shaping our lives), and deepening the understanding and organizational skills of activists along their commitment to radical change (developing socialists). (cited in Bond, 1999, 442)

בסיסה של התנועה בעולם השלישי, בעיקר במדינות אפריקה, אך יש לה בעלי-ברית גם בקרב תנועות וארגוני-שטח שונים במדינות אירופה וצפון אמריקה. המוטו המדריך את התנועה הוא "התנתקות" (delinking) מתהליכי הגלובליזציה. המושג אינו חדש אך מי שהכניסו לדיון הנוכחי, כבר בשנת 1985, היה הכלכלן האפריקאי סמיר אמין (Amin, 1985). מאז הוא עמד במרכזם של ויכוחים סוערים והיווה מקור השראה לתנועות רבות בעולם השלישי. אך בעוד שאמין הדגיש כי אין כוונתו ליצירת מערכת אוטרקית, אלא למתן עדיפות להגיון הפיתוח הפנימי של המדינה בכל מערכות היחסים וההסכמים עם כוחות חיצוניים – בין שמדובר במדינות העולם הראשון, במוסדות הפיננסיים הגלובליים

או בחברות הרב-לאומיות – כיום אלה התומכים באסטרטגיית ה"התנתקות", הן ברמה הגלובלית והמדינתית והן ברמה הקהילתית, מדברים על התנתקות מוחלטת. ברמה הגלובלית יש לפעול, על-פי תומכי ההתנתקות, לפירוק המוחלט של השילוש הלא-קדוש של ארגון הסחר העולמי, קרן המטבע והבנק העולמי. בוויכוח הסוער המתקיים בימים אלה בקרב חוגי האנטי-גלובליזציה, שקיבל את השם "fix it or nix it", מושמעת הטענה שאין כל אפשרות לרפורמה במוסדות אלה וכי למעשה כל רפורמה רק תחזק את כוחם ותאפשר להם להציג את עצמם כפרוגרסיביים לכאורה, ובכך לזכות ביתר לגיטימציה. הם האויב בהא הידיעה, ולמדינות העולם השלישי, במיוחד לעניות שביניהן, רק ייטב בלעדיהם ("זהו המגף של וושינגטון המונח על צוואר המדינות העניות, וכל ניסיון לצחצח את המגף יוביל רק לתוצאות הפוכות מהמצופה").²⁸ בצד מאמץ מרוכז לדה-לגיטימציה של מוסדות אלה ולמניעת מימונם, על מדינות העולם השלישי להפחית עד כמה שניתן את מעורבותן בכלכלה העולמית, וכך להשתחרר מהלחצים הבלתי-נסבלים של ארגונים אלה. עליהן לומר "לא" להסדרי סחר ו"לא" להשקעות ישירות. אין לחשוש מההשלכות ומהסנקציות השליליות, ואין לחשוש מלדמיין את העולם אחרת מכפי שהוא כיום.²⁹

בעוד שאלה מתדיינים באשר להשלכות השונות של הפסקה חד-צדדית של תשלום החובות החיצוניים, ביטול כל הסכמי הסחר הקיימים והוצאת החברות הרב-לאומיות משטחם, קהילות רבות במדינות שונות מממשות את מדיניות ההתנתקות הלכה למעשה. קהילות אלה מתנתקות (במידות שונות) הן מהכלכלה הגלובלית והן מהכלכלה הלאומית, ומציגות מודל חלופי של ארגון חברתי/כלכלי/פוליטי המתבסס על פיתוח כלכלי קהילתי, מתחשב במשאבים המוגבלים של הסביבה ומתנגד לכל צורת סמכות שחיצונית לקהילה, לדרך הקפיטליסטית ולצריכתית-יתר של מוצרים שאינם נחוצים. אין מדובר באידיאולוגיה או בדרך חיים חדשה. לאורך כל ההיסטוריה ניתן למצוא במקומות שונים בעולם קהילות שחיו בהתאם לעקרונות אלה. המייחד אסטרטגיה זו כיום הוא שלגבי קהילות רבות, הן לגבי קהילות בעולם השלישי והן לגבי קהילות עניות בעולם הראשון, זו הדרך היחידה להישרדות. הבדל נוסף הוא שגם דרך פעולה זו הינה בעצמה חלק מתהליך הגלובליזציה הנוכחי. זהו תהליך למידה של פרקטיקות ודרכי פעולה המועברות ממקום אחד לאחר בעזרת תנועות וארגוני-שטח המקיימים ביניהם קשרים חוצי אזורים. גיאוגרפיים וגבולות לאומיים.

28 הציטוט לקוח ממאמר של פטריק בונד שבו הוא סוקר את ספרם של ברצ'ר ואחרים (Brecher, Costello & Smith, 2000), המתייחס לוויכוח ביחס לשאלה באיזו מידה רצוי ואפשרי לערוך רפורמה במוסדות הגלובליים העולמיים. המאמר מופיע ב-<http://www.zmag.org/ZSustainers/ZDaily/2001-03/18bond.htm>.

29 ראו מאמרו של בונד ב-<http://www.zmag.org/ZSustainers/ZDaily/2000-04/06bond.htm>. מאמרים נוספים בנושא ניתן למצוא באתר-הבית של בונד <http://www.zmag.org/bios/homepage.cfm?authorID=108> וכן באתר <http://www.zmag.org> ובאתר של הארגון למידע חלופי ולפיתוח, הנמנה עם המובילים את המאבק בנושא: <http://www.aicd.org.za>. ראו גם: Cheru, 2000.

קהילות אלה קוראות תיגר על השתלטותן של חברות-הענק על כל היבט של החיים החברתיים-הכלכליים – ייצור חקלאי, שיווק וצריכה, מתן שירותים ומוצרים תעשייתיים ומתן אשראי. מדובר בצמיחה של איגודי חקלאים מיליטנטיים, קואופרטיבים חקלאיים וקואופרטיבים להשקיה הנאבקים נגד חברות-הענק החקלאיות (agro industrial business) ומציגים חלופה לדרך הפעולה העסקית המוחקת את החוות הקטנות, גוזלת את פרנסתם של מיליוני משפחות איכרים בכל העולם, מדלדלת את הקרקע ומשתמשת בשיטות דישון והדברה כימיות שיש להן השלכות מזיקות לטווח הארוך על המערכת האקולוגית. במקום רשתות השיווק הגדולות, המסחר נערך באמצעות שווקים פתוחים, רוכלות-רחוב, שוקי איכרים ו"שוקי פשפשים". שווקים אלה משמשים מקורות הכנסה מידיים, מאפשרים השגה של מוצרים ותוצרים חקלאיים טריים במחירים נמוכים, ומספקים אפשרות למחזור. שיטה נוספת ליצירת כלכלה שבסיסה מקומי היא שימוש במטבע מקומי (בין שמדובר בויטונים ובין שמדובר בשימוש בשעת עבודה כיחידת-המטבע הבסיסית במקום הדולר) או סחר-חליפין הן של סחורות והן של שירותים. על-מנת לעודד עסקים קטנים מוקמים במקומות שונים בנקים למתן מיקרו-אשראי. בכניס מסוג זה הלזים הינם מחזיקי המניות, והם מתחייבים גם לבסס את עסקיהם על עקרונות של צדק חברתי וסולידריות קבוצתית (Ekins, 1992; Starr, 2000).

בתהליך זה של יצירת קהילות עצמאיות מעורבות גם תנועות האנטי-גלובליזציה. לתנועות אלה יש הפוטנציאל ליהפך לאחד הכוחות החשובים ביצירת התנגדות להגמוניה הניאו-ליברלית ולדפוסי הפעולה הנובעים ממנה. חלקן פועלות ברמה המקומית וחלקן ברמה האזורית, אך כמעט כולן מקיימות קשרים, ברמות שונות של אינטנסיביות ופורמליזציה, עם תנועות במדינות אחרות (Ekins, 1992; Karliner, 2000; Starr, 2000; Wichterich, 2000). זה הגרעין של החברה האזרחית הגלובלית, ולא העובדה שכולנו לובשים ג'ינס, אוכלים מקדונלדס, שותים קוקה-קולה וצופים בקליפים של מדונה. אך המכשלה העיקרית שעיימה יצטרכו תנועות אלה להתמודד היא יצירת סולידריות והכרה במגוון הצורות של אי-הצדק הנוצרות על-ידי הגלובליזציה או על-ידי מערכות אחרות, כגון הפטריארכיה והגזענות. בעיה זו רק תתעצם ככל שיתרחב בסיס הגיוס של התנועות וככל שיגדל מספר הנושאים שהן יחרתו על דגלן. נדרשת השקעה עצומה של עבודה פוליטית על-מנת לבנות סולידריות ולבססה. סולידריות אינה בסיס קיים ומוכן מאליו, אלא תהליך מפרך ומתסכל בדרך להשגת מערכת הבנות המאפשרת עבודה משותפת. כאן המקום ללמוד מטעויותיהן ומהישגיהן של תנועות הנשים הגלובליות ומאמצייהן לבנות מערכות משותפות של התנגדות ומאבק.

לסיום, ייתכן מאוד שהדברים שנכתבו כאן נראים לקוראות ולקוראים לא-מציאותיים, אולי אוטופיים ובוודאי תמימים. אבל דווקא תנאי המשבר הנוכחי ואלה שיתרגשו ויבואו עלינו בעתיד הם המחייבים אותנו לחשיבה מסוג זה, או לכל חשיבה "תמימה" אחרת, וייתכן שהם גם אלה שיספקו את האפשרות לשינוי אמיתי.

מקורות

- בנימין, א' (בדפוס). "מדינת הרווחה בישראל ונשים במשרות לא פרופסיונליות בסקטור הציבורי: חברות כוח אדם ו'כבשת הרש'". חברה ורווחה. סבירסקי, ש', קונור, א', סבירסקי, ב' ויחזקאל, י' (2001). נשים בשוק העבודה של מדינת הרווחה. תל-אביב: מרכז אדוה.
- פוקימה, פ' (1993). קץ ההיסטוריה והאדם האחרון. אור-עם.
- פרידמן, ת"ל (2000). ה"לקסוס" ועץ הזית: הגלובליזציה - מבט אל עולם משתנה. אור-יהודה: הד ארצי.
- Agh, A. (2000). "Globalization and Regionalization in Central Europe: Positive and Negative Responses to the Global Challenge". In C. Hay and D. Marsh (eds.), *Demystifying Globalization* (pp. 127–146). London: Macmillan.
- Albrow, M. (1996). *The Global Age: State and Society Beyond Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Amin, S. (1985). *Delinking: Towards a Polycentric World*. London: Zed Books.
- Anderson, L. (ed.) (1999). *Transitions to Democracy*. New York: Columbia University Press.
- Bartleson, J. (2000). "Three Concepts of Globalization". *International Sociology*, 15, 180–196.
- Berkovitch, N. (1999). *From Motherhood to Citizenship: Women's Rights and International Organizations*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Boli, J. and Thomas, G.M. (eds.) (1999). *Constructing World Culture: International Non-Governmental Organizations since 1875*. Stanford: Stanford University Press.
- Bond, P. (1999). "Global Economic Crisis: A View from South Africa". *Journal of World-Systems Research*, 5, 413–455.
- Brecher, J., Costello, T. and Smith, B. (2000). *Globalization from Below*. Boston, MA: South End Press.
- Brush, L. (1999). "Gender, Work, Who Cares? Production, Reproduction, Deindustrialization, and Business as Usual". In M. Marx Ferree, J. Lorber and B.B. Hess (eds.), *Revisioning Gender* (pp. 161–189). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Chase-Dunn, Ch. and Boswell, T. (1999). *The Spiral of Capitalism and Socialism*. Lynn Rienner.
- Cheru, F. (2000). "The Local Dimensions of Global Reforms". In J. Nederveen Pieterse (ed.), *Global Futures: Shaping Globalization* (pp. 119–132). London and New York: Zed Books.
- Edmonds, J. (2000). "An Agenda for the Labour Movement". In B. Gunnell and

- D. Timms (eds.), *After Seattle: Globalization and Its Discontents* (pp. 25–28). London: Catalyst.
- Edwards, R., Reich, M. and Gordon, D. (eds.) (1975). *Labor Market Segmentation*. Lexington, Mass.: D.C. Heath.
- Ekins, P. (1992). *A New World Order: Grassroots Movements for Global Change*. New York: Routledge.
- Elson, D. and Pearson, R. (1981). "Nimble Fingers Make Cheap Workers". *Feminist Review*, 7, 87–107.
- Eschle, C. (2000). *Global Democracy, Social Movements and Feminism*. Boulder, Col.: Westview.
- Faulks, K. (2000). *Citizenship*. London and New York: Routledge.
- Fernandez-Kelly, P. and Wolf, D. (2001). "A Dialogue on Globalization". *Signs*, 26, 1243–1249.
- Giddens, A. and Hutton, W. (2001). "Fighting Back". In W. Hutton and A. Giddens (eds.), *On the Edge: Living with Global Capitalism* (pp. 213–223). London: Vintage.
- Hay, C. and Marsh, D. (eds.) (2000a). *Demystifying Globalization*. London: Macmillan.
- Hay, C. and Marsh, D. (2000b). "Introduction: Demystifying Globalization". In C. Hay and D. Marsh (eds.), *Demystifying Globalization* (pp. 1–17). London: Macmillan.
- Held, D. (1995). *Democracy and the Global Order*. Cambridge: Polity Press.
- Held, D. (2000). "Regulating Globalization? The Reinvention of Politics". *International Sociology*, 15, 394–408.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. and Perraton, J. (1999). "The Globalization Debate". In D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton (eds.), *Global Transformations: Politics, Economics and Culture* (pp. 2–10). Stanford: Stanford University Press.
- Hirst, P. and Thompson, G. (1999). *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge: Polity Press.
- Hochschild, A.R. (2001). "Global Care Chains and Emotional Surplus Value". In W. Hutton and A. Giddens (eds.), *On the Edge: Living with Global Capitalism* (pp. 130–146). London: Vintage.
- Huber, E., Rueschemeyer, D. and Stephens, J.D. (1999). "The Paradoxes of Contemporary Democracy: Formal, Participatory and Social Dimensions". In L. Anderson (ed.), *Transitions to Democracy* (pp. 168–192). New York: Columbia University Press.
- Jenson, J. (1996). "Introduction". *Social Politics*, 3.
- Joseph, R. (1999). "Democratization in Africa in 1989: Comparative and

- Theoretical Perspectives". In L. Anderson (ed.), *Transitions to Democracy* (pp. 237–260). New York: Columbia University Press.
- Karliner, J. (2000). "Grassroots Globalization: Reclaiming the Blue Planet". In F.J. Lechner and J. Boli (eds.), *The Globalization Reader* (pp. 34–38). Oxford: Blackwell.
- Keck, M.E. and Sikkink, K. (1998). *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kohler, G. (1999). "Global Keynesianism and Beyond". *Journal of World-Systems Research*, 5, 253–274.
- Lim, L. (1990). "Women's Work in Export Factories: The Politics of a Cause". In I. Tinker (ed.), *Persistent Inequalities* (pp. 101–121). Oxford: Oxford University Press.
- Mittelman, J. (2000). *The Globalization Syndrome: Transformation and Resistance*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Moghadam, V. (1999). "Gender and the Global Economy". In M. Marx Ferree, J. Lorber and B.B. Hess (eds.), *Revising Gender* (pp. 128–160). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Nederveen Pieterse, J. (ed.) (2000). *Global Futures: Shaping Globalization*. London and New York: Zed Books.
- Ohmae, K. (1995). *The End of the Nation State*. New York: Free Press.
- Pearson, R. (1998). "'Nimble Fingers' Revisited: Reflections on Women and Third World Industrialization in the Late Twentieth Century". In C. Jackson (ed.), *Feminist Visions of Development: Gender Analysis and Policy* (pp. 171–188). London: Pinter.
- Pridham, J. (1995). "Democratic Transition and the International Environment: A Research Agenda". In J. Pridham (ed.), *Transitions to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe* (pp. 445–484). Aldershot: Dartmouth.
- Robertson, R. and Khondker, H.H. (1998). "Discourses of Globalization: Preliminary Considerations". *International Sociology*, 13, 25–40.
- Robinson, W. (2001). "Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State". *Theory and Society*, 30, 157–200.
- Schmitter, Ph.C. (1995). "The International Context of Contemporary Democratization". In J. Pridham (ed.), *Transitions to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe* (pp. 499–532). Aldershot: Dartmouth.
- Scott, A. (ed.) (1997). *The Limits of Globalization*. London and New York: Routledge.
- Sklair, L. (1999). "Competing Conceptions of Globalization". *Journal of World System Research*, 5, 141–158.

- Smith, J., Chatfield, Ch. and Pagnucco, R. (eds.) (1997). *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity Beyond the State*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Sparr, P. (ed.) (1994). *Mortgaging Women's Lives: Feminist Critique of Structural Adjustment*. London: Zed Books.
- Starr, A. (2000). *Naming the Enemy: Anti-Corporate Movements Confront Globalization*. London and New York: Zed Books.
- Suleiman, E. (1999). "Bureaucracy and Democratic Consolidation: Lessons from Eastern Europe". In L. Anderson (ed.), *Transitions to Democracy* (pp. 141–167). New York: Columbia University Press.
- Tovias, A. (1995). "The International Context of Democratic Transition". In J. Pridham (ed.), *Transitions to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe* (pp. 485–497). Aldershot: Dartmouth.
- Wachtel, H.M. (2000). "The Mosaic of Global Taxes". In J. Nederveen Pieterse (ed.), *Global Futures: Shaping Globalization* (pp. 83–97). London and New York: Zed Books.
- Waterman, P. (1998). *Globalization, Social Movements and the New Internationalisms*. London and Washington: Mansell.
- Weiss, L. (1998). *The Myth of the Powerless State*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Wichterich, Ch. (2000). *The Globalized Woman: Reports From a Future of Inequality*. London and New York: Zed Books.
- Wolf, D. (1992). *Factory Daughters: Gender, Household Dynamics, and Rural Industrialization in Java*. Berkeley: University of California Press.
- Young, M.I. (1997). *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Yuval-Davis, N. (1997). "Women, Citizenship and Difference". *Feminist Review*, 57, 4–27.
- Yuval-Davis, N. (2000). "Multi-Layered Citizenship and the Boundaries of the 'Nation-State'". *Hagar: International Social Science Review*, 1, 112–127.